ГАДЮЧНИК

Переклад: Дмитро Паламарчук

…Тобі добре відомо, боже, що ми не розуміємо самих себе і не знаємо, чого хочемо, і самі лише безмежно віддаляємося від того, чого прагнемо.

Свята Тереза Авільська[1]

Цей ворог своєї сім'ї, це серце, несамовите з жадоби й ненависті,– сама ницість! І все-таки я хочу, щоб ви хоч трошки в душі пожаліли і не так зневажали його. За весь свій невеселий вік не бачив він за вбогими пристрастями світла, а воно сяяло так близько, що іноді проміння торкалося й обпікало його. Так, винні тут пристрасті… Але передусім люди, не вельми щирі християни. Він став для них і мучеником, і катом. Як любимо ми осуджувати грішника, цим відвертаючи його від правди, котрій уже не засяяти через нас!

Ні, не золоту поклонявся цей скнара, не помсти прагнув цей шаленець. У чому він справді кохався, ви дізнаєтесь, коли знайдете в собі силу й мужність вислухати цю людину аж до останнього її визнання, перерваного смертю…

Частина перша

I

Уявляю твій подив, коли ти знайдеш цього листа в моєму сейфі, на стосі цінних паперів! Мабуть, краще було б довірити його нотаріусу, – він віддав би його після моєї смерті – або сховати до шухляди мого письмового столу; звісно, діти зламають замок, перш ніж охолоне моє тіло. Адже довгі роки я подумки писав цього листа і безсонними ночами

так добре уявляв, як він лежатиме на поличці в сейфі, в порожньому сейфі, де не буде нічогісінько, крім цього акту помсти, виношуваної майже піввіку. Заспокойся! А втім, ти й так уже заспокоїлася. "Папери цілі!" Цей вигук я ніби вже зараз чую. Коли ти повернешся з банку, то ще з передпокою гукнеш дітям, не піднявши жалобної вуалі: "Папери цілі!"

А вони ж трохи були не пропали: я вже збирався докласти до цього рук. Якби я хотів, то позбавив би вас усього, крім будинку й землі. Ваше щастя – ненависть моя перегоріла. Мені довго здавалося, що ненависть – найживучіше з усіх моїх почуттів. І ось я її вже не відчуваю, принаймні тепер не відчуваю. Я постарівся, підупав на силі, і мені вже й не віриться: невже я був колись таким шаленцем, таким маніаком? Невже я довгими ночами обдумував – не те, як помститися (цю бомбу сповільненої дії вже давно наготовлено якнайстаранніше, з чого я пишався), а як я тішитимуся із своєї помсти? Мені так кортіло дожити до тієї хвилини, коли ти вернешся з банку ні з чим. Які б ви скорчили міни! Треба було лише все заздалегідь передбачити, дати тобі доручення відімкнути сейф не надто рано і не надто пізно, щоб не позбавити себе останньої радості почути, як будете ви побиватися: "Де ж цінні папери?" Навіть найстрашніші передсмертні муки, певне, не зіпсували б мені цієї втіхи. Так, я був здатний на таку підступність. Як я дійшов до цього? Я ж не такий уже ірод.

Четверта година, а зі столу в мене ще не прибрано: таця з недоїдками, по брудних тарілках лазять мухи. Дзвоню – анітелень. Дзвінки тут, у селі, завжди зіпсовані. Набравшися терпцю, чекаю, коли врешті хтось згадає про мене. В цій кімнаті я спав, коли був малий, у ній я, певно, й умру. І того самого дня, як я вмру, моя люба дочка Женев'єва зажадає, щоб кімнату віддали її дітям. Я займаю найпросторішу й найкращу кімнату в домі. Треба віддати мені належне: я хотів відступити її Женев'єві і, звичайно, відступив би, коли б не втрутився лікар Лаказ. Він сказав, що моїм бронхам шкідлива вогкість, і тому мені краще жити на горішньому поверсі. Певна річ, я перебрався б униз, але з образою в душі, тож добре, що мені перешкодили. (Все життя я

жертвував собою заради рідні, і, згадуючи ці жертви, я тільки отруював собі існування, роз'ятрював свої душевні рани, чимдалі пекучіші).

Запальність і мстивість – це наші родинні риси. Я часто чув од матері, що мій тато посварився зі своїми батьками, а батьки тридцять років цуралися рідної дочки, яку вигнали з дому, і до самісінької смерті не помирилися з нею (саме від неї пішла наша марсельська рідня, з якою ми так і не зналися). Ми, молодші, ніколи не чули про причини тих чвар, проте перейнялися від старших їхньою ненавистю; я б і сьогодні, зустрівши своїх марсельських кузенів, відвернувся б од них. Можна цуратися далеких родичів, але хіба втечеш від своєї дружини і власних дітей? Бувають, звісно, добрі, дружні родини, та як подумаєш, скільки в нас подружжів, де чоловік і жінка мордують одне одного, огидні одне одному, а проте їдять за одним столом, миються з одного умивальника, сплять під одною ковдрою, – дивно стає, як мало у нас розлучень! Ненавидять одне одного, а розійтися не зважуються: так і живуть під одним дахом...

Чому це мене потягло на сповідь саме сьогодні, в день мого народження? Мені пішов шістдесят восьмий рік, але знаю про це тільки я. У Женев'єви, Юбера та їхніх дітей завжди на день народження – пиріг, свічечки, квіти... Я вже стільки років нічого не дарую тобі на день народження. І не тому, що забудькуватий, а щоб помститися. Годі!.. Останній букет, який одержав я на свій день народження, подарувала мені бідолашна мати, – вона нарвала його своїми скарлюченими пальцями: забувши про хворе серце, старенька якось добрела до розарію.

То про що я говорив? Ага, ти, звісно, здивуєшся, звідки це в мене така письменницька сверблячка, так, саме сверблячка. Бачиш, як розмахалася рука: всі літери перекосилися на один бік, як сосни під західним вітром. Тож слухай: спершу я говорив тобі про помсту, яку довго плекав, та зараз я відмовляюся від неї. Але є в тобі щось таке, над чим мені хочеться взяти гору, – це твоя мовчазна затятість. Та зрозумій мене правильно. Знаю, ти дуже балакуча, можеш годинами розводитися

з Казо про курей чи про город. Зате зі мною!.. Ох, ці трапези! Я встаю з-за столу, – голова порожня, душу гризуть турботи, – та побалакати про них нема з ким. А надто мені поважчало після справи Вільнава, коли я раптом зробився славетним адвокатом-криміналістом, як мене охрестили газети. Що більше я був схильний повеличатися, то більше ти намагалася показати мені, що я нікчема… Проте річ не в тому; мені хочеться помститися тобі за інше, за твою затяту мовчанку, коли йшлося про наше сімейне життя, про нашу цілковиту незлагоду. Скільки разів, сидячи в театрі або читаючи роман, я думав: а чи бувають у житті коханки або дружини, які влаштовують "сцени", висловлюють усе по щирості і знаходять полегкість у таких розмовах.

Сорок літ ми страждали, живучи поряд, і за весь цей час ти не сказала жодного значного слова; ти завжди уникала всяких сутичок.

Я довго вірив, що це твоя система, і все питав себе, навіщо вона тобі, аж якось мені сяйнуло: просто моє життя тебе не цікавило. Я був такий тобі байдужий, що ти уникала цих розмов – не зі страху, а просто з нудьги. У тебе тонкий нюх, ти відразу вгадувала, коли я шукав підходу до тебе, а якщо мені вдавалося тебе захопити зненацька, ти вигадувала якусь відмовку або ж, плеснувши мене по щоці й поцілувавши, кудись поспішала.

Звісно, можна сподіватися, що ти порвеш цього листа, тільки-но прочитаєш перші рядки. Та ні, ти цього не зробиш – уже кілька місяців, як я тебе цікавлю, дивую. Хоч ти й не дуже до мене придивляєшся, але чи могла ти не помітити зміни в моєму настрої? Так, я певен, цього разу ти не критимешся. Я хочу, щоб ти знала, я хочу, щоб усі: ти, твій син, твоя дочка, зять, онуки, – знали, який чоловік самотньо жив осторонь вашої тісної громадки, ким був цей змучений адвокат, якого треба було берегти, бо свого гаманця він не віддавав. Той, хто страждав десь на іншій планеті. На якій? Ти ніколи не бажала заглянути на мою планету. Заспокойся, я не збираюся частувати тебе надгробною хвалою моїй особі – хвалою, яку я сам заздалегідь написав, – або ж обвинувальною

промовою проти вас. Для мене характерна одна риса, яка вражає всяку жінку, окрім тебе, а саме: безжальна ясність думки.

Зроду я не мав нахилу до самоошуканства, що допомагає жити більшості людей. Якщо я й чинив якусь підлість, то перший був свідомий цього…

Довелося урвати писання… поки принесуть лампу і зачинять віконниці. Я дивився на покрівлю винних складів, на її черепицю, яскраву, мов квіти або пташине пір'я. Я чув, як співають дрозди на обвитій плющем тополі, як десь із гуркотом котять бочку. Мені пощастило: я чекаю смерті в єдиному куточку на світі, де все залишилося таким, як у моїх спогадах. Лише на річці торохтить двигун, а колись рипіла водочерпалка, що її крутила ослиця. (Та ще гуркотить цей страхітливий поштовий літак, пролітаючи саме в обід і залишаючи в небі брудну смугу). Адже не багатьом випадає бачити на власні очі той світ, що його більшість людей відкриває лише в самих собі, коли їм стає мужності і терпіння згадувати. Я прикладаю руку до грудей, слухаю, як тріпоче серце. Вдивляюся в дзеркало шафи; там скраєчку лежить шприц Права[2], ампули з аміл-нітритом – усе, що треба в разі приступу. Чи ж почують мене, як покличу на поміч? Вони запевняють, що в мене "вигадана грудна жаба", але заспокоюють цим не мене, а себе, щоб їм краще спалося. Я зводжу дух. Здається, ніби хтось поклав мені руку на ліве плече й утримує його в незручному положенні, немов нагадуючи про себе. Атож, зі мною смерть чесна – не підкрадається стиха, по-злодійському. Багато років вона вже никає навколо, я чую її ходу, її подих: вона терпляча зі мною, і я не легковажу нею, я додержуюся правил, нав'язаних мені її близькістю. Доживаю свій вік у халаті, як годиться невиліковно хворому: сиджу в кріслі з подушечками, де й моя мати чекала останньої години; як і перед нею, переді мною стоять на столику пляшечки й коробочки з ліками; я неголений, від мене тхне, я став невільником неприємних звичок. Але начувайтеся: після приступів я знову оживаю душею. І знову йду до адвоката Буррю, який думав, що вже й по мені: мені стає сили сидіти в підвалі банку і власноручно стригти купони.

Треба мені ще трохи пожити, щоб дописати цю сповідь і змусити тебе нарешті вислухати мене. Бо ж усі ці довгі літа, коли я ділив з тобою ложе, ти завжди казала ввечері, тільки-но я наближався до тебе: "Як мені хочеться спати! Я вже сплю, сплю..."

Ти уникала не так моїх пестощів, як моїх слів.

Нещастя наше справді пішло від цих розмов, нескінченних розмов, які так подобалися нам, молодятам. Обоє ми були ще дітьми: мені двадцять три, а тобі вісімнадцять, – і, мабуть, любов давала нам менше насолоди, ніж це щирування. Як у дитинній дружбі, ми заприсягалися нічого не таїти одне від одного. Власне, я і не мав у чому сповідатися і мусив навіть прикрашувати свої вбогі пригоди, але я вірив, що й у тебе їх було небагато; я не уявляв собі, щоб ти до мене називала коли-небудь ім'я іншого хлопця; я не мав сумніву аж до того вечора, коли...

Було то в цій самій кімнаті, де я зараз пишу. Шпалери на стінах поміняли, але меблі червоного дерева й досі стоять там, де стояли, на столику – глек для води з опалового скла і чайний сервіз, вигранний колись у лотерею. На килимі тоді лежала місячна доріжка. Південний вітер, що гуляв по ландах, доносив до нашого ліжка запах паленини.

Ти не раз згадувала про якогось Рудольфа, свого приятеля, і то завжди вночі, в кімнаті, наче цей привид повинен був стояти між нами в хвилини найінтимнішого нашого єднання. Пам'ятаєш, ти й того вечора назвала його ім'я. Але цього тобі здалося замало.

– Мені годилося б, любий, сказати тобі дещо перед нашими заручинами. В мене на душі неспокійно, що я тобі не призналася... О, заспокойся, нічого особливого...

Я нітрохи не стурбувався і не збирався тебе розпитувати. Але ти сама пустилася в сповідь, і ця твоя відвертість спершу мене

збентежила. Ні, тебе схилили до цього не докори сумління чи почуття делікатності, як ти мене запевняла, зрештою сама в це не вірячи.

Просто ти тішилася любими спогадами, ти вже не могла мовчати. Можливо, ти й відчувала, яку небезпеку накликаєш на наше щастя, але, мабуть, це було сильніше за тебе. Тінь того Рудольфа проти твоєї волі витала круг нашого ложа.

Не думай, що наше нещастя спричинили ревнощі. Згодом я справді став шаленим ревнивцем, але тієї ночі вісімдесят п'ятого року я не відчував нічого схожого на цю пристрасть, коли ти призналася мені, що під час канікул в Ексі заручилася з цим хлопцем.

Подумати лишень! Тільки через сорок років у мене відкрилися очі на все. Але чи прочитаєш ти мого листа? Тебе це так мало цікавить! Усе, пов'язане зі мною, наганяє на тебе нудьгу. Колись діти заважали тобі помічати мене й слухати, тепер у тебе пішли онуки… Що ж, до дідька все! Однак треба востаннє спробувати щастя: може, мертвий, я важитиму для тебе більше, ніж живий – принаймні в перші дні,– і знову зацікавлю тебе на якийсь час. Хоча б з обов'язку ти прочитаєш ці сторінки до кінця – мені так хочеться в це вірити. І я вірю.

II

Ні, слухаючи твої визнання, я не відчував ревнощів. Хіба ти могла зрозуміти, що ці визнання зламали в мені! Я був єдиним сином у матері-вдови. Ти знала її, точніше, довгі роки жила поруч, не знаючи її. Зрештою якби ти навіть зацікавилась, тобі важко було б зрозуміти, що саме єднало нас – матір і сина, – тобі, вихованій у заможній і великій міщанській родині зі своєю ієрархією та ладом. Ні, куди тобі збагнути, як може душею прикипіти до сина, свого єдиного скарбу на світі, вдова скромного чиновника, колишнього начальника одного з відділів префектури. Вона пишалася з моїх успіхів у навчанні. Для мене вони теж були єдиною втіхою. В ту пору я гадав, що ми дуже бідні. Мене в цьому

переконувало наше вбоге життя й сувора ощадність, що стала для мене законом. Правда, мені не бракувало нічого. Тільки тепер я збагнув, як плекала мене мати. В Остейні вона мала ферму, звідти привозили нам дешеві харчі, і я б здивувався, якби мені сказали, що в нас вишуканий стіл. Тлусті пулярки, зайці, паштети з бекасів не здавалися мені делікатесами. Я завжди чув розмови, що ці землі нічого не варті. Справді, коли мати їх успадкувала, вони були безплідним пустирищем – там мій дід у дитинстві пас худобу. Але я не знав, що мої батьки насамперед потурбувалися засадити цей пустир, і я в двадцять один рік став власником двох тисяч гектарів лісу, де вже провадили поруб, постачаючи шахтам кріпильне дерево.

Мати заощаджувала також на своїх скромних прибутках. Ще коли живий був батько, "зі шкури пнучись", вони купили маєток Калез (за сорок тисяч франків, а я нині ці виноградники і за мільйон не віддам!). Ми мешкали на вулиці Сент-Катрін у власній кам'яниці на четвертому поверсі (цю кам'яницю та ще кілька садиб під забудову батькові подарували на весілля). Двічі на тиждень із села нам надсилали гостинці; мати намагалася ходити якомога рідше до різника.

Я спав і бачив себе в Еколь Нормаль[3], куди збирався вступити. У четвер і неділю[4] мене трохи не силоміць виганяли на вулицю "провітритися". Я зовсім не був схожий на тих дітей, що вдають, ніби заіграшки стали першими учнями. Я був зубрій і пишався цим; зубрій, та й годі! Пригадую, в ліцеї я дуже неохоче вивчав Вергілія та Расіна. Але їх "проходять", і тому їх треба знати. З усіх витворів людської думки я вибирав ті, що були в програмі, лише вони важили щось для мене, і я писав про них те, що слід писати на догоду екзаменаторам, себто те, що говорилося й писалося багатьма поколіннями учнів. Ось яким я був дурнем, може, таким і залишився б, якби за два місяці до конкурсних іспитів у мене не почалося кровохаркання, що так нажахало мою матір і змусило мене все кинути.

Це була розплата за мою надмірну ретельність у дитинстві та юності. Підлітком не можна скніти до пізньої ночі над підручниками, зігнувшись у три погибелі і нехтуючи фізичні вправи.

Я тобі набрид? Страх як боюся набриднути. Але не пропускай жодного рядка. Запевняю тебе – я пишу найголовніше: наша сімейна трагедія викликана цими незначними подіями; ти їх не знала або забула про них.

А втім, ти вже бачиш по цих перших сторінках, що я не щаджу своє самолюбство. Можеш зловтішатися... Так, не заперечуй: якщо ти й думаєш коли про мене, то завжди неприязно.

Та я, либонь, несправедливий до того миршавого хлопця, яким я був, до здихлі, що повсякчас длубався в словниках. Коли я читаю спогади дитинства інших людей, коли бачу, який рай їм усім мариться, я тривожно запитую себе: "А я? Чому моє життя здається такою пусткою? Чи я забув усе те, про що згадують інші? Може, і я зазнав колись таких самих радощів?.. Гай-гай! Я тільки й пам'ятаю це навісне зубріння, це змагання за перше місце, запекле суперництво з якимсь Енохом і якимсь Родріго. Я інстинктивно відкидав усяку приязнь. Слава моїх успіхів і навіть моя пиха прихилили до мене кілька душ. Я люто відштовхував усякого, хто до мене горнувся, я не терпів "сентиментів".

Якби я був навіть письменником, то не зміг би з мого шкільного життя добути жодної зворушливої сторінки. Стривай... щось таки було, та й те не бозна-що: я часто думав про свого батька, якого я ледве пам'ятав, і мені іноді щастило переконати себе, що він не помер, а якимсь чином пропав безвісти. Повертаючись із ліцею, я біг вулицею Сент-Катрін, просто бруківкою, серед екіпажів, – людними тротуарами незмога було йти швидко. Я летів угору сходами. Мати сиділа біля вікна, латала білизну. Батькова фотокартка висіла на своєму місці – праворуч од ліжка. Я підходив до матері, щоб вона поцілувала мене, неохоче відповідав на її запитання, і відразу ж розгортав книжки.

Коли в мене почалося кровохаркання, що перевернуло мою долю, мене перевезли до Аркашона, де я перебув у гірському будиночку похмурі місяці,– якщо нема здоров'я, то який там університет! Я гнівався на бідолашну маму, бо для неї наука була не головне, і мені здавалося, ніби її зовсім не обходить моє майбутнє. А вона щодня чекала тільки, що покаже градусник. Її печаль і її радість залежали від того, наскільки я погладшав або схуд за тиждень. Коли мені вже згодом випало спізнати, як воно ото хворіти, якщо нікого твоя хвороба не хвилює, я подумав: мене справедливо покарано за мою бездушність, за те, що я не цінував материної любові.

З першими погідними днями я "оклигав", як казала мама, я просто воскрес. Поповнішав, зміцнів. Моє тіло, що зовсім захиріло від сидіння на місці, змужніло в тому сухому лісі, порослому дроком та ялівцем, під якими притулився Аркашон – у той час він був маленьким сільцем.

Саме тоді мати сказала мені, що нітрохи не боїться за моє майбутнє: у нас добрі статки, і з кожним роком вони зростають. Поспішати мені нема чого, тим паче, що від військової служби мене, мабуть, звільнять. Я ще в школі вражав учителів своїм красномовством. Найкраще мені вивчати право, так я, не надто надриваючись, невдовзі стану великим адвокатом, а як захочу, візьмуся до політики... Вона говорила, говорила, відкриваючи мені всі свої плани. А я слухав її, невдоволений, насторожений, неуважно дивлячись у вікно.

Я вже заглядався на дівчат. Мати спостерігала за мною з боязкою поблажливістю. Згодом, живучи у твоїх родичів, я побачив, яким гріхом вважають у релігійній родині розпусту. Моя ж мати вбачала лише одну небезпеку: як би це не зашкодило моєму здоров'ю. Упевнившись, що я не зловживаю тілесними втіхами, вона дивилася крізь пальці на мої вечірні походеньки й вимагала, щоб до півночі я був удома. Ні, не бійся, я не розповідатиму про свої тодішні амурні пригоди. Я знаю, що ти вжахнешся від таких розповідей, та й залицяння мої були жалюгідні!

Але вже тоді вони обійшлися мені дорогувато і завдавали болю. Мені було прикро, що в мені самому так мало привабливого, що й молодість мені не допомагає. Але я, здається, не такий уже страшидло. Риси обличчя в мене правильні, Женев'єва – викапаний мій портрет – була колись вродливою дівчинкою. Та я належу до тієї породи людей, про яких кажуть, що вони ніколи не були молодими; уявіть собі похмурого хлопця, в якому немає і сліду бадьорості й свіжості. Самим своїм виглядом я морозив людей. І що більше я це усвідомлював, то все більше ставав штивним. Я ніколи не вмів одягатися, вибрати краватку, вив'язати її. Ніколи я не вмів забутися, пореготати, попустувати. Важко уявити, щоб мене хто затягнув до веселої компанії: я вважав, що там усім заважатиму, до того ж образливий, я не терпів ніяких насмішок. Зате коли сам хотів пожартувати, то несамохіть наскакував як із мокрим рядном, а такі глузи не прощаються. Я кепкував із чогось смішного в людині, з вади, про яку годилося б мовчати. Через несміливість і гордість з жінками я розмовляв повчальним зверхнім тоном, від якого їх пересмикувало. Я нічого не тямив у їхніх убраннях. Відчуваючи, що я не подобаюся жінкам, я ще більше підкреслював у собі те, що викликало у них огиду. Юність моя була якимсь поступовим самогубством. Я навмисне квапився не подобатися зі страху, що й так не подобаюся.

Слушно чи ні, але в усьому я винуватив матір. Мені здавалося, ніби я розплачуюся за те, що змалечку вона мене, на лихо, надто пестила, плекала, доглядала. І в ту пору я ставився до неї жорстоко й брутально. Я дорікав їй тим, що вона надмірно любила мене. Я не прощав їй того, що вона лише одна в усьому світі дарувала мені, того, що ніхто інший не дав мені спізнати. Вибач, що я знову до цього вертаюся, але в спогадах про маму я черпаю снагу, щоб терпіти свою самоту і твою байдужість до мене. Що ж, відплата справедлива. Бідолашна жінка вже давно спочиває вічним сном, спомин про неї живе тільки в утомленому серці старого, яким я став, – вона б дуже мучилася, коли б могла передбачити, що доля помститься за неї!

Так, я був жорстокий: коли ми обідали чи вечеряли в нашій маленькій їдальні з лампою, що висіла над столом, я ледве відповідав на

її несміливі розпити або гнівно спалахував з найменшого приводу, а то й зовсім без усякого приводу.

Вона не пробувала збагнути причину моєї злості і терпіла її як гнів якогось божества.

– Це хвороба, – казала вона, – тобі потрібна нервова розрядка… – І додавала, що де там їй, жінці малоосвіченій, мене зрозуміти. – Авжеж, з такими бабами, як я, хіба тобі цікаво? Хлопцеві, та ще й молодому, звісно, буде нудно…

І вона, дарма що була дуже ощадлива, ба навіть скупа, давала мені більше грошей, ніж я прохав, сама штовхала мене на витрати, привозила мені з Бордо строкаті краватки, які я не хотів носити.

Ми заприятелювали з сусідами. Я почав залицятися до їхньої дочки, хоча вона мені зовсім не подобалася, – вона тоді зимувала в Аркашоні, щоб підлікуватися; мати потерпала від страху, що я заражуся сухотами або знеславлю дівчину й муситиму одружитися з нею. Тепер я певен, що тоді завзято, хоча й марно, прагнув цієї перемоги, аби тільки допекти матері.

Ми прожили рік в Аркашоні і перебралися в Бордо. Мати купила там особняк на бульварі, але нічого не сказала, приготувала мені сюрприз. Як я здивувався, коли лакей відчинив нам двері! Мені відведено весь другий поверх. Усе аж сяяло – таке було нове. В душі мені сподобалася ця розкіш, – хоча, гадаю, нині вона здалася б мені мізерною, – але я все немилосердно висміяв і стурбувався витратами.

І тоді мати, тріумфуючи, склала мені про все звіт, хоча могла б і не звітувати (майже вся маєтність була її посагом). П'ятдесят тисяч франків ренти, не рахуючи вирубу лісу, – отож на ті часи, та ще як на провінцію, я мав неабиякі статки, і будь-який хлопець на моєму місці використав би

їх, щоб вибитися в суспільні верхи міста. Честолюбства мені ніколи не бракувало, але я приховував від своїх однокурсників, як я їх ненавидів.

Майже всі вони були синами родовитих панів, вихованцями єзуїтів; я, ліцеїст і внук пастуха, не міг їм пробачити, що так ганебно заздрив їхнім вишуканим манерам, хоча, як мені здавалося, був розумніший за них. Заздрити тим, ким гордуєш, – така нікчемна пристрасть може отруїти людині все життя.

Я заздрив їм і водночас зневажав їх: а їхня пиха (чи то вона мені тільки ввижалася?) розпалювала мою злість. Така вже в мене вдача, що я й разу не спробував прихилити їх до себе, а тільки чимраз ближче сходився з їхніми супротивниками. Ненависть до релігії, що довгий час була моєю найпалкішою пристрастю, яка завдавала тобі стільки муки і навіки порізнила нас, – ця ненависть зародилася в мені на юридичному факультеті в 1879–1880 роки, саме тоді, коли вотувалася[5] стаття сьома славетного декрету і коли вигнали єзуїтів.

Доти мене не обходили ті питання. Мати ніколи про них не розводилася, хіба що іноді казала:

– Я спокійна. Коли вже такі люди, як ми, не попадуть до царства божого, то й нікого туди не пустять.

Вона мене охрестила. Перше причастя в ліцеї здалося мені нудною формальністю; я навіть пам'ятаю його невиразно. В кожному разі, я більше не причащався. В цих матеріях я був цілковитий невіглас. Малим хлопцем, здибавши на вулиці священика, я мимоволі думав, що то якийсь карнавальник. Мене ніколи не цікавили проблеми релігії, і коли зрештою я зіткнувся з ними, то поставився до них як політик.

Я заснував студентський гурток; ми сходилися в кав'ярні "Вольтер", де я вигострював своє красномовство. У побуті сором'язливий і незграбний, виступаючи публічно, я ставав зовсім іншою людиною. Я

мав шанувальників і радо ними верховодив, але в душі гордував ними, так само як і багатіями. Мене лютило, що вони наївно не приховували своїх нікчемних рушіїв у житті, бо ж усвідомлював, що і в мене вони такі ж самі. Сини дрібних чиновників, зубожілих буржуа, ці хлопці були розумні й честолюбні, але сповнені жовчі, вони мені лестили, хоч і не любили мене. Інколи я запрошував їх до ресторану – для них щоразу це була подія, і потім вони довго про неї згадували. Мене, проте, дратували їхні манери. Часом я не міг стриматися й жорстоко глузував з них, завжди лишаючи їм карб на серці.

А ось релігію я ненавидів щиро. Мучило мене і якесь неясне прагнення соціальної справедливості. Я змусив матір звеліти розібрати хатки-мазанки, де тулилися наші орендарі, що сиділи на самій лише мамализі та чорному хлібі. Уперше мати спробувала сперечатися зі мною.

– Гадаєш, вони тобі подякують…

Оце і все, що я зробив. Я мучився, думаючи про те, що мене ріднить із моїми ворогами спільна нам усім жадібність до землі, до грошей. Є на світі класи маєтних і е немаєтні. Я розумію: я завжди буду з маєтними. Статки мої не менші, а може, й більші, ніж у цих бундючних панків, котрі, як мені здавалося, відверталися, вгледівши мене, але, напевне, не відмовилися б потиснути мені руку, якби я подав її. До речі, і праві, і ліві не раз кололи мені очі на громадських зборах моїми двома тисячами гектарів лісу та виноградниками.

Вибач, що я так довго розводжуся. Без усіх цих подробиць ти не зрозумієш, чим була для такого чутливого хлопця, як я, зустріч із тобою й наше кохання. Я, селянський син, чия мати "запиналася хусткою", взяв шлюб із панною Фондодеж! Це було неймовірно, просто незбагненно…

III

Довелося відкласти перо, бо вже споночіло, і я почув, як унизу розмовляють. Не те щоб ви дуже галасували. Навпаки: ви говорили тихо, і саме це мене й стурбувало. Колись із моєї кімнати я міг підслуховувати всі ваші балачки. Але тепер ви од мене криєтеся, все перешіптуєтесь. Якось ти сказала мені, що я став приглухуватий. Де там – я чую гуркіт поїзда на віадуку. Ні, ні, я не глуха тетеря. А ви зумисне стишуєте голос, не хочете, щоб я бодай слово почув. Що ви од мене приховуєте? Погано йдуть справи, чи що? Недарма круг тебе збилися всі, повисолоплювавши язики: і зять-виноторговець, і чоловік нашої онуки, що й за холодну воду не візьметься, і наш син Юбер, біржовий маклер… До речі, він же банкір, золото гребе лопатою: цей хлопець приносить двадцять відсотків дивідендів!

На моє не зазіхайте – я зі своїх рук нічого не випущу. Ти ще сьогодні ввечері шептатимеш мені: "Чого б не продати сосну на вируб?" Ти нагадаєш мені, що дві Юберові дочки мешкають у батьків своїх чоловіків, бо не мають грошей, щоб купити обстановку. "У нас на горищі звалені меблі, вони там тільки псуються. Чого б нам не дати їм на якийсь час ці речі?" Їй-богу, ти зараз проситимеш мене про це. "Вони на нас ображені і сюди вже й не потикаються… Я не маю втіхи бачити моїх онучок…"

Ось про що ви шепочетесь.

Перечитав ці рядки, написані вчора ніби в маячні. Неймовірно, що я піддався такій люті. Власне, я не листа пишу, а цілий щоденник. Веду далі. Що діяти? Закреслити написане і почати інакше? Не можу: час не стоїть. Напишеш – не зітреш. А втім, я й хотів відкрити тобі всю душу – до самого темного дна. Вже тридцять років я для тебе лише автомат, що викидає тисячофранкові кредитки, зіпсутий автомат, що працює погано: треба його без упину трусити, аж поки пощастить розкрити, вительбушити і жменями вигребти сховані там скарби.

Знову я гарячкую. Вернуся краще до того, на чому зупинився вчора: поволі доберуся до причини свого навіженства, пригадаю ту фатальну ніч… Але спершу викличу спомин про нашу першу зустріч.

У серпні вісімдесят третього я був з матір'ю в Люшоні. В готелі Сакарона за тих часів було повно крісел, канап, пуфів, опудал сарн. А липові алеї в Етіньї! Через стільки років я чую їхні пахощі, коли цвітуть липи. Вранці мене будив дрібний тупіт віслюків, дзвін калаталець, ляскання погоничевої пуги. Гірські бурчаки текли навіть вулицями. Хлопчики розносили рогалики й молочні буханці. Проїздили верхи провідники; я дивився, як вирушають за місто кавалькади.

Весь другий поверх займала родина Фондодежів. Їм відведено покої короля Леопольда.

– Треба ж бути такими марнотратцями! – казала мати.

Але це не заважало їм платити з запізненням (вони заорендували у нас велику ділянку – цю землю ми мали біля гавані,– щоб складати там товари).

Ми обідали за табльдотом, а вам, Фондодежам, подавали окремо. Пригадую ваш круглий стіл біля вікна. Твоя гладка бабуся ховала свою лису голову під чорним мереживом, де поблискував стеклярус. Мені все здавалося, ніби вона всміхається до мене. Я помилявся: то в, неї були маленькі очиці і рот до вух, вузький, мов шпарка. Їй прислуговувала черниця з брезклим жовтим обличчям, обрамленим накрохмаленим чепцем. А твоя мати… яка вона була вродлива! Вбрана в чорне, завжди в жалобі за двома своїми померлими дітьми. Це в неї, а не в тебе спершу я закохався і нишком милувався на неї. Мене бентежили її оголена шия, плечі й руки: вона не носила ніяких коштовностей. Я збирався діяти в дусі стендалівських героїв і щоранку давав собі слово до вечора заговорити з нею або підсунути їй листа. Тебе я майже не помічав. Я вірив, що дівчата мене зовсім не цікавлять. До того ж ти мала пихату

звичку ні на кого не дивитися, – в такий спосіб ти вміла віднадити будь-кого.

Якось, повернувшись із казино, я застав матір за розмовою з пані Фондодеж, облесливою, надто люб'язною від неймовірних зусиль знизитися до рівня своєї співрозмовниці. Мама, навпаки, говорила все навпростець: таких орендарів вона тримала в лабетах, в її очах Фондодежі були просто недбайливі платники. Селянка, землевласниця, вона не йняла віри торгівлі та її зрадливому щастю.

– Звісно, – сказала вона, – я вірю підписові пана Фондодежа, та бачте...

Тут я її перебив. Уперше я втрутився в ділову розмову. Пані Фондодеж дістала сподівану пільгу. Згодом я часто переконувався, що селянський інстинкт матері її не ошукав: твоє сімейство коштувало мені задорого, і коли б я потурав вам, твій син, твоя дочка, чоловік твоєї внучки одразу прогайнували б мої статки, все поглинув би їхній гендель. Їхній гендель! Контора на першому поверсі, телефон, друкарка... А позад цієї декорації гроші летять за вітром! Але я трохи збиваюся на манівці... Отож-бо ми познайомилися 1883 року, в Баньєр-де-Люшоні.

Тепер уся ваша бундючна родина зустрічала мене усмішками. Глуха бабуся бубоніла щось собі під ніс. А з твоєю матір'ю мені випало кілька разів перемовитися після обіду; вона була якась пісна і зовсім не відповідала моїм романтичним уявленням про неї. Ти не ображайся, що я таке згадую, але її розмова була банальна, її думка оберталася в тісному колі, а мова вражала убозтвом – уже за три хвилини мені ставало нудно, і я не знав, як підтримати бесіду.

Відкинувшись від матері, я почав приглядатися до дочки. Я не одразу помітив, що нас ніби заохочують до зближення. Чи ж могло мені спасти на думку, що Фондодежі бачать у мені вигідного жениха? Мені в пам'яті запала поїздка в долину Лілей. Бабуся та її черниця сидять

ззаду, а ми з тобою попереду. Найманих екіпажів у Люшоні, хвалити бога, не бракувало. Тільки Фондодежі могли додуматися взяти аж туди свою коляску.

Коні йшли ступою, круг них вилися рої мух. Обличчя в черниці лисніло, очі були приплющені – вона куняла. Бабуся обмахувалася віялом, купленим у саду Етіньї,– на ньому було зображено, як матадор заколює чорного бика. Хоча стояла спека, ти натягла довгі, до ліктів, рукавички. Все на тобі було біле, навіть високі черевики. Ти сказала: "По смерті братів я дала обітницю носити лише біле". Я тоді не знав, що то таке – "носити за обітницею біле". Згодом я довідався, що в твоїй родині всі були схильні до цієї химерної побожності. Але в моїй душі діялося тоді таке, що все мені здавалося вельми поетичним. Як тобі пояснити, що ти збудила в мені? Раптом відчути, що ти не бридкий, що ти не осоружний дівчині і, може, навіть їй до вподоби... Яким важливим у моєму житті став вечір, коли ти сказала:

– У вас такі довгі вії, аж дивно для хлопця.

Я старанно таївся зі своїми передовими поглядами. Пам'ятаю, на тій прогулянці ми з тобою вийшли на узвозі з екіпажу, щоб коням легше було братися вгору; твоя бабуся й черниця заходилися перебирати чотки й завели "Богородицю", а старий візник, вишколений за довгі роки служби, покликав на передку: "Амінь!" Ти, всміхаючись, скидала на мене оком. Але я залишався незворушним. Я охоче ходив з вами в неділю на пізню обідню. Служба божа не будила в мені ніяких метафізичних думок. Це був просто культ, та ще й культ того класу, до якого мене прийнято і з чого я пишався; це щось схоже на віру предків, збережену буржуазією, – низка обрядів, позбавлених усякої ваги, крім соціальної.

Інколи ти крадькома позирала на мене, і спомини про ті обідні поєднувалися в мене з чудовим відкриттям: виявляється, я можу подобатися, зацікавлювати, хвилювати. Мені здавалося, що ти відповідаєш взаємністю на моє кохання. Та хіба щось важили мої власні почуття? Головне – я вірив у твоє кохання; я віддзеркалювався в іншій

істоті, й відбитий образ мій її анітрохи не відштовхував. Я солодко спочивав душею, я весь розквітнув. Ніколи мені не забути, як під твоїм зором розтанула крига, що сковувала мене, як ожила моя душа, і в ній прокинулися замулені джерела. Звичайнісінькі прояви ніжності – потиск руки, квітка, збережена в книжці,– все було для мене нове, все розчулювало мене.

Лише матері нічого не перепадало від цього оновлення. Бо я відчував: вона вороже ставиться до моєї мрії, яка поволі зріла в мені і мені самому здавалася шаленою. Я сердився, що мати не поділяє мого захвату. "Невже ти не бачиш, ці люди хочуть підманити тебе?"– примовляла вона, і гадки не маючи, що її слова могли занапастити мою безмежну радість – бути нарешті коханим для когось. Живе на світі дівчина, якій я сподобався і яка хоче одружитися зі мною: я був певен цього, наперекір недовірі моєї матері. Адже ви такі заможні, такі впливові, тож який вам інший розрахунок родичатися з нами? І я мав серце на матір за те, що вона ставила під сумнів моє щастя.

Проте мати зібрала деякі дані, маючи знайомих у великих банках. Як я тріумфував, коли їй довелося визнати, що дім Фондодежів, незважаючи на тимчасові труднощі, користується довірою і йому залюбки дають позички.

– Вони наживають шалені гроші, але живуть на дуже широку ногу, – казала мати. – Все витрачається на стайні, на ліврейних лакеїв. Вони воліють пускати людям туману в очі, а не заощаджувати…

Відомості, отримані з банків, остаточно переконали мене, що прийшло моє щастя. Я мав доказ вашої безкорисливості: отже, твої родичі усміхаються до мене лише тому, що я їм подобаюся; мені раптом здалося цілком природним подобатися геть усім. Нам з тобою дозволили гуляти вечорами поблизу казино. Як дивно, що на початку життя, коли людині випадає крихта щастя, внутрішній голос не остерігає її: "Якби ти прожив до ста років, то й тоді не спізнав би іншої радості, крім цих небагатьох годин. Тож тішся ними аж до самого дна: тобі більше нічого

не випаде. Трапилося тобі це перше джерело – тож воно й останнє. Утамовуй свою спрагу враз і назавжди, більше тобі не пити".

А я, навпаки, переконував себе, що це тільки початок довгого життя, палкого кохання, і не досить цінував ті вечори, коли ми з тобою мовчки сиділи під заснулими деревами.

Але вже тоді були деякі ознаки, тільки я їх не так собі пояснював. Пригадуєш той вечір, коли ми сиділи на лаві, де алея в'ється вгору позад водолікарні? Раптом ні з того ні з сього ти зайшлася плачем. Я пригадую запах твоїх мокрих щік, запах незбагненного для мене горя. Я подумав, ти плачеш від щастя. Через молодість я не міг інакше пояснити твоє ридання й хлипання. Правда, ти мене заспокоювала:

– Це нічого, це тому, що я біля вас…

І ти не брехала, брехухо! Ти справді плакала через те, що була біля мене, а не біля іншого – того, чиє ім'я ти вимовила нарешті переді мною кілька місяців тому, в цій самій кімнаті, де я пишу тепер, коли мені, старому, три чисниці до смерті, а довкола зійшлася родина й уже лагодиться паювати здобич.

А я, сидячи на тій лаві, на повороті Верхнього Баньєру, припадав обличчям до твого плеча, до твоєї шиї і вдихав пахощі, що йшли від цього заплаканого дівчати. Вогка й тепла піренейська ніч, що пахла мокрою травою і м'ятою, просякла й твоїм ароматом. Під горою, на площі Джерел, листя лапатих лип круг оркестрової раковини було освітлене ліхтарями. І старий англієць із нашого готелю ловив довгим сачком нетлю, приваблену вогнем. Ти попросила мене:

– Дайте хусточку…

Я витер тобі очі й сховав хусточку на грудях, під сорочкою.

Я став зовсім іншою людиною – гадаю, цим усе сказано. Навіть моє обличчя й те осяяв якийсь відблиск. Я це зрозумів з жіночих поглядів. Після того вечора, тих сліз ніякої підозри в мені не ворухнулося. А скільки ще було таких вечорів, коли ти вся пашіла радістю, горнулася до мене, спиралася на мою руку. Я йшов надто швидко, ти відставала й просила не поспішати. Я був цнотливий наречений. Ти будила в мені щось незаймане. Ні разу я не мав спокуси надужити довірою, виявленою твоїми батьками, я й думки не припускав, що тут є якийсь розрахунок.

Так, я змінився, змінився так, що одного дня зі мною сталося щось чудне, – тепер, після сорока років, уже можна признатися, хоча навряд чи ти радітимеш, читаючи цього листа. Сталося це, коли ми їхали в долину Лілей. Ми вийшли з коляски. Шуміла вода, я розминав пучками окріп; по долах уже чорніла ніч, але на верхів'ях ще сяяли осади світла. Раптом мене огорнуло відчуття, ба навіть фізична певність, що існує інший світ, існує цілком реально, але ми сприймаємо лише його тінь…

Відчуття тривало одну мить, протягом мого невеселого життя воно повторювалося лише зрідка, через великі проміжки часу. Але саме незвичайність цього відчуття набувала в моїх очах великої цінності. Ось чому згодом, коли ми почали запекло сперечатися за віру, я гнав від себе геть такі спомини… Мені треба було в цьому тобі признатися. Але тепер вже не час говорити про такі речі.

Про наші заручини не варто згадувати. Якось увечері ми обмінялися обручками, і сталося це ніби не моєю волею. Ти, певне, зрозуміла слова, що вихопилися в мене, не так, як я хотів: і раптом нас уже зв'язано з тобою на все життя. З несподіванки я не міг опам'ятатися. На біса про це згадувати? Але тут вийшла одна прикрість, на якій я мушу зупинитися.

Ти одразу попередила мене, що ставиш деякі вимоги. "Задля миру й злагоди" ти не хочеш хазяйнувати разом із моєю матір'ю і навіть жити з нею під одним дахом. Не лише твої батьки, але й ти сама поклала собі нізащо в цьому не поступатися.

Скільки літ збігло, а я й досі пам'ятаю оту задушливу кімнату в готелі, те відчинене вікно, що виходило на алеї Етіньї. Золотіє пил, ляскає пуга, дзеленчать дзвоники, а крізь прочинені віконниці долинає знадвору тірольська пісенька. В матері боліла голова, вона лежала на канапі в спідниці й кофтині (старенька ніколи не знала, що таке хатня одежа – пеньюар, халат). Коли мати заговорила про те, що збирається віддати нам нижній поверх, а собі взяти одну кімнату на четвертому, я піймав її на слові:

– Слухай, мамо, Іза гадає, що було б краще...

Переказуючи твої слова, я крадькома позирав на старече обличчя матері й ніяково опускав очі. А вона бгала своїми скарлюченими пальцями шлярку на кофтині. Коли б вона почала сперечатися, мені було б за що вчепитися, але вона мовчала – ніякого тобі приводу спалахнути. Слухала, не показуючи пі образи, ні подиву. Нарешті вона озвалася, добираючи таких слів, щоб я повірив, ніби вона давно знала: ми житимем нарізно.

– Я майже весь рік житиму в Оріні,– мовила мати. – Там буде зручніше, ніж на інших фермах. Збудую в Оріні флігель: трьох кімнат мені досить. Недорого вийде. Та й нащо гроші витрачати – наступного року мене, може, й на світі не буде. А згодом флігель тобі стане в пригоді – от хоч би полювати на припутнів. Наїжджатимеш сюди в жовтні – саме впору. Сам ти, правда, полювання не любив, але ж там у тебе підуть діти, може, їм сподобається інколи голубів постріляти.

Хоч який я був невдячний, а матір любив безмежно. Зігнана з насидженого місця, вона ладна була тулитися де завгодно. Раділа, що я її принаймні не зовсім занедбав, і до всього призвичаїлася. Але того вечора ти спитала мене:

– Що з вашою матір'ю?

Наступного дня вона прийшла до тями й була така, як завжди.

З Бордо приїхав твій батько зі старшою дочкою та зятем. Довелося сказати їм про наші заручини. Яким поглядом вони мене зміряли. Мені здавалося, ніби я чую, як вони питають одне в одного: "Хіба можна з ним на людях з'являтися? Мати поза всякою критикою". Ніколи не забуду, як здивувала мене твоя сестра Марі-Луїза, яку ви називали Марінет: вона була на рік старша від тебе, а здавалася молодшою – така тендітна, довгошия, з пишним волоссям і дитячими очима. Дідуган, за якого її віддав твій батько, барон Філіпо, будив у мені жах. Та по його смерті мені не раз спадало на думку, що він був дуже нещасним. Яких мук завдавав собі цей бовдур, зі шкури пнучись, аби його молода дружина забула, що він старий! Він засупонювався в корсет, аж дух йому спирало. Широкий та високий накрохмалений комірець приховував обвислі щоки й воло. Нафабрені блискучі вуса й баки лише відтінювали сизе зморшкувате обличчя. Цей бідолаха все заглядав у дзеркало, стурбовано роздивляючись на своє відображення. Пригадуєш, як ми підсміювалися з цього?.. Вставна щелепа не дозволяла йому сміятися. Його непохитна воля запечатала йому вуста. А ще ми помітили, як він обачно надіває циліндр, щоб не зрушити чудернацької зачіски: пасмо волосся, що залишалося в нього на потилиці, він зачісував наперед, і воно розбігалося по голому черепу, як дельта мілкої річечки.

Твій батько, його одноліток, незважаючи на сивину в бороді, лисину й черево, ще подобався жінкам і вмів їх чарувати навіть у ділових взаєминах. Тільки моя мати присаджувала його. Може, її знемилосердило те нещастя, що я їй заподіяв Вона змагалася за кожний пункт шлюбної угоди, начебто йшлося про продаж чи оренду на землю. Я вдавано обурювався її вимогам, сперечався з нею, але подумки радів, що вона так добре обстоює мої інтереси. І якщо нині мої статки цілком відділені від твоїх і ви не маєте влади наді мною, то я маю дякувати за це матері. Вона вимагала, щоб майно було записане окремо на кожного з подружжя, ніби я був дівчиною, котра виходить заміж за якогось гультяя.

Фондодежі пристали на ці вимоги, тож я міг спати спокійно: вони шанували мене, шануючи твою любов до мене.

Мати й слухати не хотіла про якусь ренту: вона зажадала, щоб посаг за тобою дали готівкою.

– Ці Фондодежі ставлять мені за взірець барона Філіпо, – казала вона, – він, бачте, узяв старшу без жодного су… Ще б пак! Цьому старому шкарбунові та ще й посаг правити! Йому й так молодятко віддано! Ну, а з нами зовсім інша річ. Фондодежі думають, що я нетямлюся з гордощів – з такими людьми породичатися! Ви ще мене не знаєте…

А ми вдавали "голубків", наче нас зовсім не обходили ті розрахунки. Ти покладалася на геній свого батька так само, як я на материн. І, можливо, ні ти, ні я не відали, які ж ми все-таки грошолюбці…

Та ні, я несправедливий. Ти любила гроші лише заради дітей. І ти, мабуть, убила б мене задля їхнього збагачення; якби до того дійшлося, ти б віддала їм останній шмат хліба.

А ось я… так, я люблю гроші. З ними якось спокійніше. Поки я сам господар свого маєтку, ви нічого не заподієте мені, бо не маєте влади наді мною. Ти ось торочиш: "Скільки нам треба на наш вік!" Помиляєшся! Старого тільки й мають за людину, коли він чимось володіє. А коли в нього нічого не залишиться, він опиниться на смітнику. В нас немає вибору: або притулок для старих, божий дім, або тримайся за своє добро. Селян осуджують за те, що вони оббирають своїх старих батьків, а потім мордують голодом, щоб ті швидше померли. А я чимало такого надивився і в буржуазних родинах – хіба що там усе робиться делікатніше і пристойніше про людське око. Отож-бо й я боюся зубожіти. Все мені здається, наче я мало надбав золота. Вас воно надить, а мене захищає.

Настала пора вечірньої служби, а я не чув дзвону… А втім, ще не дзвонили – адже сьогодні страсна п'ятниця. Зараз приїдуть машиною з міста всі наші чоловіки: я вийду пообідати з ними. Хочу подивитися на них, коли вони всі зійдуться: мені легше воювати проти всього їхнього гурту, ніж сперечатися з кожним. Варто б з'їсти цього покаянного дня котлету – не задля бравади, а просто щоб показати: воля моя тверда і непохитна.

Сорок п'ять років я утримую свої позиції – тобі так і не вдалося вибити мене з них, але вся моя оборона піде нанівець, якщо я у чомусь поступлюся. На очах у моєї родини, яка споживає у страсну п'ятницю боби й сардини на олії, я з'їм котлету і цим покажу, що марні всі їхні надії обібрати мене за життя.

IV

Я не помилився. З'явившись учора серед вас, я сплутав ваші плани. Лише за дитячим столом було весело, бо в страсну п'ятницю дітей годують шоколадом і тартинками з маслом. Я ще не зовсім розрізняю їх: моя онука Жаніна має дитину, що почала вже ходити… Я всім їм показав, що таке добрий апетит. Ти послалася на моє здоров'я й похилий вік, аби виправдати мене перед дітьми за цю котлету. Мене вжахнув Юберів оптимізм. Він сказав якось надто переконано, що скоро на біржі все піде гаразд, але так запевняють себе люди, коли йдеться про їхнє життя чи смерть. Він усе-таки мені син. Цей сорокалітній чоловік – мій син, я це знаю розумом, але не відчуваю серцем. І несила мені дивитися в очі цій істині. А що, як справи в нього підуть кепсько? Фінансист, який дає власникам такі дивіденди, грає й ризикує великими грішми… Того дня, коли на карту буде поставлено честь родини… Честь родини! Кому-кому, а цьому ідолові я не принесу себе в жертву. Я поклав собі: будь-що витримаю удар, не розчулюся. Тим більше, що, крім мене, є ще старий дядько Фондодеж – він розщедриться, якщо я не розщедрюся… Але я забалакався, верзу казна-що… Мабуть, не хочеться згадувати ніч, коли ти, сама того не відаючи, занапастила наше щастя.

І все-таки дивно – ти ніби нічого не пам'ятаєш… А в ті недовгі години нічної задухи вирішилася наша доля. Отож у кімнаті… Кожне слово, вимовлене тобою, віддаляло нас, а ти цього й не помітила. Твоя пам'ять захаращена тисячею непотрібних спогадів, а про це нещастя нічогісінько в ній не збереглося. Ти хизуєшся своєю вірою в потойбічне життя, а сама ж позбавила мене вічного життя тієї ночі! Перше моє кохання зробило мене чутливим до тієї атмосфери віри й поклоніння богові, що заповнювала твоє життя. Я кохав тебе, кохав усе, що складало твою духовну істоту. Я зворушувався, коли ти ставала навколішки в своїй довгій, як у школярки, сорочці…

Ми жили тут, у цій самій кімнаті, де я пишу свою сповідь. Чому ж після весільної подорожі ми оселилися в Калезі, в моєї матері? (Я не допустив, щоб вона віддала нам Калез, витвір її рук, її любов). Згодом, плекаючи свою ненависть до тебе, я пригадав деякі обставини, спершу я якось не надавав їм значення, а може, я умисне не хотів їх помічати. Передусім твоя сім'я під приводом смерті вашого далекого родича вирішила не грати весілля. Ясно було, що вони просто соромляться твого невдалого шлюбу. Барон Філіпо розповідав усім у Баньєрі-де-Люшоні, що його молода своячка "втьопалася" в якогось хлопця, правда, чарівного й, безперечно, з блискучим майбутнім, та ще й багатія, але простого коліна.

– Ну, розумієте, ніякого роду.

Він казав про мене так, ніби я був байстрюком. А проте йому здавалося вигідним, що я не маю родичів, – не треба за них червоніти. Моя мати, загалом поштива старенька, знає своє місце. І нарешті треба ж рахуватися і з тобою: ти, мовляв, росла мазункою й крутила батьками як хотіла; а мої статки, виявляється, чудові. Навіть Фондодежі і ті могли погодитися на такий шлюб, заплющивши очі на всі мої вади.

Всі ці плітки, звісно, дійшли до мене. Власне, я не дізнався нічого нового. Я так тішився своїм щастям, що не зважав на ті плітки. До того ж мені подобалося, що весілля наше відбудеться трохи не таємно: хіба я

знайшов би приятелів у тій голодній зграї, де я верховодив? А гордощі не дозволяли мені звернутися до своїх учорашніх ворогів. Цей блискучий шлюб давав мені нагоду зійтися з ними; але я так чорню себе в цій сповіді, що можу й не приховувати однієї риси моєї вдачі: непохитну волю до незалежності. Я ні перед ким не принижувався, завжди був вірний своїм переконанням. Коли ж одружився, я пішов на деякі поступки, і мене навіть мучило сумління. Я обіцяв твоїм батькам не заважати тобі виконувати релігійні обряди, але щодо самого себе зобов'язувався тільки не зробитися франкмасоном[6]. А втім, інших вимог переді мною не ставили. В ті роки релігія цікавила тільки жінок. У світському товаристві вважали, що для чоловіка досить лише "супроводжувати дружину на обідню". А в Люшоні я вже довів, що не противлюся цьому.

Коли ми повернулися з Венеції – у вересні дев'яносто п'ятого, – твої батьки не запросили нас у замок Сенон під тим приводом, що там гостює багато їхніх друзів і друзів Філіпо, тому вони не мають жодної вільної кімнати. І тоді ми вирішили пожити якийсь час у моєї матері. Нас анітрохи не бентежив спогад про наше хамське ставлення до неї. Ми згодилися жити разом з нею доти, доки нам буде зручно.

Мати й не збиралася злорадіти.

– Увесь будинок – ваш, – сказала вона. – Можете запрошувати гостей по своїй уподобі, я заб'юся в. куточок, ніхто мене й не побачить. – Вона казала: – Я вмію бути непомітною.

А ще казала:

– Та я ніколи не сиджу вдома.

Справді, вона багато поралася на винограднику, у винарні, у пташарні, в пральні. Після обіду вона піднімалася до себе в кімнату перепочити і вибачалася, коли зустрічала нас у вітальні. Перш ніж

увійти, вона стукала в двері; мені довелося сказати, що так не заведено. Вона навіть набивалася вести наше господарство, але ти не завдала їй такої мороки. Ти не мала бажання принижувати її, ти ставилася до неї доброзичливо. І якою сумирною вдячністю вона тебе віддарувала!

Усі її страхи були марні: ти не так уже й розлучила її з сином. Я навіть став привітніший з нею, ніж був до одруження. Її дивували наші нестримні веселощі, наш регіт. Невже цей щасливий молодик – її рідний син, раніше такий відлюдькуватий, такий суворий. Отже, вона не зуміла до мене підійти, думала старенька, я проти неї такий учений. А ти поправиш зло, яке вона завдала мені.

Пам'ятаю, як захоплено дивилася мати, коли ти розмальовувала екрани, або тамбурини, або співала, чи грала на фортепіано "Пісню без слів" Мендельсона, завжди збиваючись на тому самому місці.

Інколи до тебе в гості приїздили твої приятельки. Ти їх попереджала:

– Ви зараз побачите мою свекруху, дуже своєрідний тип, справжня сільська пані, тепер таких уже немає.

Ти вважала, що мати має стиль і що вона досить тактовна. Вона розмовляла зі слугами місцевою говіркою, і ти казала, що це ознака гарного тону. Ти дійшла навіть до того, що показувала приятелькам дагеротип, де її увічнено ще п'ятнадцятирічною дівчинкою у хустині. Ти вивчила пісеньку, в якій славилися старі селянські родини – "шляхетніші за всіх шляхетних"… Якою ти була тоді ліберaлкою! Материнство повернуло тобі простоту й природність.

Ніяк не наважуся розповісти про ту ніч. Вона була задушлива, ми навіть не причинили віконниць, хоча ти страшенно боялася кажанів. Ми ж добре знали: під вікном шелестить стара липа, а нам здавалося, ніби хтось дихає в кутку кімнати. Іноді листя лопотіло на вітрі, ніби періщила злива. В місячному сяйві блищала підлога і примарно біліла одежа,

кинута жужма. Ми вже не чули гомону з гомінливих лук, тепер там стояла тиша.

Ти сказала:

– Спімо, треба спати…

Але ввi сні, зморені, ми не знаходили спочинку. З безодні забуття поставав привид. Тінь не відомого мені Рудольфа. Тільки-но мої руки обіймали тебе, в твоєму серці воскресав його образ.

А коли обійми попускалися, ми вгадували його присутність. Я не хотів, я боявся зазнати страждань. Інстинкт самозбереження змушує нас боронити своє щастя. Я знав, що не можна розпитувати тебе. Навіщо ворушити болото, мертвоводдя; це підложжя гнилі, цю смердючу таємницю я не збираюся витягувати з твані. Я мовчав. Але тебе, бідолаху, мучила потреба вилити в словах ошукану, незаспокоєну жагу. Досить було, щоб вихопилося в мене запитання:

– Та хто ж зрештою цей Рудольф, хто він такий?

– О, мені давно треба було тобі розповісти… Та ні… Нічого серйозного, заспокойся.

Ти говорила пошепки і скоромовкою. Твоя голова вже не спочивала на моєму плечі. Мізерна відстань, що розділяла наші тіла, раптом стала нездоланною.

Син австрійки і великого промисловця з Північного департаменту… Ти з ним познайомилася в Ексі, куди тебе привезла бабуся позаторік перед тим, як ми зустрілися в Люшоні. Він приїхав із Кембріджа. Ти мені його не описувала, але я відразу обдарував його всіма чарами, яких бракує мені. У місячному світлі видно було мою руку, що лежала на простирадлі,– велику селянську руку з вузлуватими пальцями й

короткими нігтями. Ви не чинили нічого поганого, казала ти, хоча він поводився не так ґречно, як я. Твого зізнання докладно я не пам'ятаю. Та годі про це. Йдеться зовсім про інше. Якби ти його не кохала, я б поступово втішився і вибачив би тобі короткий нещасливий роман, що занапастив дитячу невинність. Але я одразу ж себе запитав: "Не минуло ще й року після цього великого кохання, тож як вона змогла покохати мене?" Я весь похолов із жаху: то все це фальш, сказав я собі, вона мені брехала, не прийшов до мене порятунок. Як я міг повірити, ніби дівчина кохає мене? Таких, як я, ніхто не кохає!

Ще мерехтіли досвітні зорі. Прокинувся дрізд. У листі зашелестів вітер; він долинув до нас і обвіяв прохолодою наші тіла, освіжив очі, запалені безсонням. Усе було так, як і тоді, коли я почував себе щасливим. Якихось десять хвилин тому я упивався щастям, а ось тепер уже думаю: "Коли я був щасливий..." Я спитав:

– Він не захотів тебе?

Пам'ятаю, як ти скипіла, як засичала, коли я зачепив твоє самолюбство. Звичайно, все було навпаки: він закохався й дуже пишавсь, що одружиться з дочкою Фондодежів. Але його батьки довідалися, що двох твоїх братів згубили ще в юності сухоти. А що він сам мав кволе здоров'я, то його родина й слухати не хотіла про шлюб.

Я розпитував тебе дуже спокійно, а ти навіть і гадки не мала, що усе занапащаєш.

– Бачиш, любий, так воно судилося нам обом, – казала ти мені.– Ти ж знаєш, які горді в мене батьки, їй-богу, аж смішно! Можу навіть тобі признатися: вони образилися, що весілля моє зірвалося, і саме тому це принесло нам із тобою щастя. Ти ж знаєш, якого значення надають у нашому світі здоров'ю, коли йдеться про шлюб. Мамі здавалося, що все місто знає про цю пригоду. А що, як мене вже ніхто не візьме? І я посивію дівкою... Вона все думала, думала про це, просто місця собі не

знаходила. Кілька місяців вона мені просто жити не давала. Ніби мало мені було власного смутку… І таки переконала і тата, і мене в тому, що "таку тепер ніхто не візьме".

Я не вимовив жодного слова, яке б змусило тебе насторожитися. А ти все приказувала, що так уже нам судилося, таке випало нам кохання.

– Я покохала тебе з першого погляду. Перш ніж вирушити до Люшона, ми їздили поклонитися Лурдській богоматері. І тільки-но я тебе побачила, одразу збагнула: молитву нашу почуто.

Ти й гадки не мала, як мене обурили ці слова. Ваші вороги насправді вищої думки про релігію, ніж ви собі уявляєте, вони й самі про це не здогадуються. Інакше чому їх обурює ваше нице використання релігії? А для вас прохати всяких земних благ у того самого бога, якого ви називаєте отцем небесним, – річ найпростіша… Але годі про це! З твоїх слів випливало, що ти з твоєюріднею вчепилася за першого-ліпшого жениха.

Лише тієї хвилі я нарешті зрозумів: я тобі таки нерівня! Треба ж було, щоб твоя мати схибнулася і заразила безумством і батька, і тебе… Ти сказала мені, що Філіпо навіть погрожував зректися тебе, коли ти вийдеш за мене. Ми в Люшоні глузували з цього бовдура, а він робив усе можливе, аби схилити Фондодежів до розриву зі мною.

– Але я стояла на твоєму боці, мій любий, марно він старався.

І ти все повторювала, що, звичайно, нітрохи за цим не шкодуєш. Я не перебивав тебе, я слухав, затамувавши подих. Ти не знала б щастя з цим Рудольфом, запевнила ти мене. Він був надто вродливий і сам не вмів кохати, він тільки ласкаво дозволяв, щоб його кохали. Його могла б забрати у тебе перша-ліпша жінка.

Ти не помічала, що навіть голос у тебе змінювався, коли ти вимовляла його ім'я, – ставав не такий пронизливий, і в ньому бриніли м'які, воркітливі нотки, нібито з грудей твоїх вихоплювалися на волю зітхання, довго стримувані в душі.

Твій Рудольф не дав би тобі щастя, бо він був надто вродливий, чарівний, щасливий у коханні. Отже, за мною ти могла собі жити любо, завдяки моїй непоказній вроді й відлюдкуватій вдачі, що відвертала від мене серця. Він був із тих молодих гульвіс, казала ти, які вчилися в Кембріджі і переймали англійські манери… То невже ти справді воліла вийти за того, хто нездатний вибрати краму на костюм, вив'язати краватку, не захоплюється спортом, не має цього аристократичного недбальства, цього мистецтва уникати серйозних розмов, інтимних сповідей, визнань, не вміє жити легко й весело? Ні, ти взяла мене, неборака, лише тому, що трапився я тобі саме того року, коли твоя мати через критичний вік впала в істерику й схибнулася на думці, що "таку ніхто не візьме", і тобі несила було потерпіти ще з півроку, а я був досить заможний, щоб виправдати наш шлюб в очах аристократії…

Я задихався, я стискував кулаки, кусав нижню губу. І ще й дотепер, коли я роблюся огидний самому собі, коли мені нестерпні бувають власне моє тіло й душа, я все думаю, який я був тоді, 1885 року. І бачу двадцятитрьохрічного хлопця, бідолаху, який нестямно притискає руку до грудей, ніби хоче задушити в собі юну любов.

Я весь тремтів. Ти це помітила й замовкла.

– Тобі холодно, Луї?

Я відповів, що трохи змерз. Та це байдуже.

– Ти не ревнуєш? Це було б надто по-дурному…

Я не збрехав, заприсягшись, що в мене немає й тіні ревнощів. Хіба ти могла збагнути, що драма зовсім не в ревнощах?

Ти й гадки не мала, як глибоко мене вразила, а все ж моя мовчанка стурбувала тебе. Ти в пітьмі простягла руку, торкнулася мого чола, погладила мене по обличчю. Ні одна сльоза його не змочила, але може твоя рука не впізнала знайомих рис, так вони стверділи, стужавіли, коли я щосили зціпив зуби. Ти злякалася. Ти захотіла запалити свічку і, перехилившись через мене, ніяк не могла намацати сірника. Я задихався, відчуваючи на грудях огидне мені тіло.

– Що з тобою? Скажи хоч слово. Ти лякаєш мене.

Я прикинувся здивованим. Почав запевняти, що ти даремно турбуєшся.

– Дурнику ти, серце моє, як ти мене налякав! Ну, я гашу. І спати.

Більше ти й слова не сказала. Я дивився, як днів цей новий день, перший день мого нового життя. Під дахом щебетали ластівки. Подвір'ям чалапав якийсь чоловік, хляпаючи своїми сабо, Я чую ще й тепер усе, що чув тоді, сорок п'ять років тому: кукурікання, благовіст, гуркіт товарняка на мосту; і все ще вдихаю той запах; приємно пахло димком, принесеним вітром від узбережжя, де випалювали в ландах бур'ян. Раптом я підвівся.

– Ізо, пам'ятаєш той вечір, ти плакала, коли ми сиділи на лаві на повороті Верхнього Баньєру? Ти через нього плакала?

Ти не відповіла, і я схопив тебе за руку вище ліктя, тоді ти випручалася і зашипіла, як звірючка. Потім повернулася на бік. Ти спала, вся в розпущених довгих косах. Змерзнувши від досвітньої прохолоди, ти натягла на себе зібгані простирадла і згорнулася клубочком, як

сплять молоді звірята. Нащо ж було порушувати твій солодкий дитячий сон? Хіба того, що я хотів почути від тебе, я вже не знав?

Я тихенько встав, підійшов босий до дзеркальної шафи і довго розглядав себе, ніби переді мною стояла інша людина або наче я знову став самим собою – тим, кого ніхто не любить і через кого ніхто не страждатиме. Мені стало жаль своєї молодості: великою селянською рукою я провів по щоці, вже темній від цупкого рудуватого заросту.

Я мовчки вдягнувся і вийшов у садок. Мати була в розарії. Вона вставала ще раніше, ніж слуги, щоб провітрити дім. Вона обізвалася до мене:

– Що, вийшов подихати прохолодою? – І додала, показуючи на серпанок над рівниною: – Сьогодні буде спека. О восьмій я позачиняю всі віконниці…

Я поцілував її ніжніше, ніж звичайно. Вона сказала стиха:

– Любий мій…

Моє серце (тебе дивує, що я говорю про своє серце?) мало не вискакувало з грудей. Гірке визнання просилося на вуста… З чого почати? Та й чи зрозуміє мене мати? Мовчати куди легше, і я завжди піддаюся спокусі нічого не говорити.

Я спустився на терасу. Над виноградником невиразно вимальовувалося крихке гілля фруктових дерев. Горби ніби раменом піднімали запону туману й розривали її. З імли виступила дзвіниця, а потім і сама церква – вони звелися, як живі істоти. Ось ти гадаєш, що я нічогісінько не тямлю в таких речах… А все-таки тієї хвилини я зрозумів, що людині, прибитій недолею, як я, треба дошукуватись причин і сенсу своїх невдач і що кризи в нашому житті, а надто кризи, пов'язані з любов'ю, послані нам із таємним натяком, і ми маємо збагнути його…

Атож, у певні хвилини свого життя я був здатний осягнути й такі таємниці, і це могло б зблизити мене з тобою.

А втім, того ранку зворушення моє тривало хіба якусь хвилинку. Пам'ятаю, як я повернувся назад до будинку. Ще не було восьмої години, а сонце вже пекло. Ти сиділа біля вікна, нахиливши голову, одною рукою притримувала волосся, а другою розчісувала його щіткою. Мене ти не бачила. Я зупинився і, підвівши голову, якусь мить дивився на тебе з лютою ненавистю. Минуло стільки років, а мені ще й досі ніби гірко в роті від тієї ненависті.

Я побіг до свого кабінету, відімкнув скриньку, де в мене лежала зібгана хусточка, та сама, що нею я витер твої сльози того вечора, коли ми були на Верхньому Баньєрі,– ту хусточку я, дурень, сховав тоді в себе на грудях. Тепер я дістав її, прив'язав до неї камінь, ніби до шиї живого пса перед тим, як його утопити, і кинув її в болітце, яке звуть у нас "мочарем".

V

Відтоді почалася наша гра у мовчанку, що триває вже сорок років. Ніхто сторонній не помітив би катастрофи. Все ніби йшло, як раніше. Не припинилася наша тілесна близькість, але коли ми обіймали одне одного, вже не поставав перед нами привид Рудольфа і ти вже ніколи не вимовляла страшного імені. Він прийшов на твій поклик, почав никати круг нашого ложа і таки зробив своє – знівечив подружнє щастя. Після того лишалося тільки мовчати чекати, як потягнуться низкою пов'язані між собою наслідки невидимої катастрофи.

Ти, мабуть, картала себе за те, що все мені розповіла. Ти не думала, що твоя сповідь була така важлива, а просто вважала, що краще не згадувати цього імені в наших розмовах. Не знаю, чи помітила ти, що ми вже не шепотілися, як давніше, ночами. Скінчилися наші безугавні

розмови. А коли ми й розмовляли, то зважували кожне слово. Ми обоє були тепер обережні.

Вночі я прокидався, мене будила душевна мука. Тепер я – мов той лис у пастці, мені не вирватися. Подумки я малював собі сцену нашої вирішальної розмови. От я брутально тусаю тебе і скидаю з ліжка: "Ні, я не обманювала тебе, – гукнеш ти, – я тебе справді покохала..." Авжеж, за браком ліпшого. Та й хіба важко запевнити чоловіка, що ти його любиш, досить лише до нього приголубитися. Але ж я не страшидло: перша-ліпша дівчина, якби щиро покохала мене, мала б від мене все, що їй забаглося б. Іноді я аж стогнав ночами, а ти не прокидалася.

А втім, коли ти вперше завагітніла, всі розмови стали зайві, наші взаємини потроху змінилися. Про вагітність ти сказала мені перед винобранням. Ми повернулися до міста, в тебе був викидень, і кілька тижнів ти пролежала в ліжку. Навесні ти завагітніла знову. Треба було доглядати тебе. І от потяглися роки: ти вагітніла, народжувала, хворіла, годувала – приводів було більше ніж досить, щоб віддалитися од тебе. Я пустився в таємну розпусту – дуже таємну, бо я вже багато виступав у суді, був "при ділі", як казала мама, і мусив шануватися. Для походеньок у мене були певні години, це стало для мене звичкою. Життя в провінційному містечку розвиває в гультяя інстинктивні хитрощі, як у цькованої тварини. Не бійся, Ізо, в мене стане тактовності не розповідати тобі про все це паскудство. Я не малюватиму пекельної скверни, хоч нею я поганив себе майже щодня. Ти колись урятувала мене від пекла, і ти ж таки знову вкинула мене в пекло.

Навіть якби я поводився не так обачно, ти б усе одно нічого не помітила. З народженням Юбера виявилася твоя справжня вдача: ти природжена мати і тільки мати. Ти зовсім мене занедбала, просто не помічала; ось уже про кого можна сказати: тільки й світу у віконці, що діти. Зробивши тебе матір'ю, я виконав усе, чого ти чекала від мене.

Поки діти були ще писклятами, вони не цікавили мене, ми не мали з тобою ніяких сутичок через них. Сходилися ми тільки в години,

призначені за подружнім ритуалом для звичного тілесного єднання, коли душею чоловік і жінка безмежно далекі одне від одного.

Ти згадала про моє існування лише тоді, коли я, на твою думку, зробився небезпечний для твоїх дітей. Ти зненавиділа мене, коли я заявив свої права на них. Зараз я тебе порадую визнанням: у мене тоді прокинувся не батьківській інстинкт, а ревнощі: я заздрив цим малим, що збудили в тобі таку палку любов. Так, щоб покарати тебе, я намагався забрати їх у тебе. Я виставив, звичайно, високі резони, заговорив про обов'язок. Я, бачте, не бажав, щоб святенниця знівечила душі моїм дітям. А насправді не про те йшлося.

Чи доведу я до кінця колись цю розповідь? Я почав писати її для тебе, а тепер мені здається, ти не читатимеш її далі,– не стане ні терпцю, ні охоти. Власне, я пишу для самого себе. Старий адвокат, я оце впорядковую теку з безнадійно програною справою про моє життя, переглядаю папери, проваливши позов. Знову благовіст… Завтра великдень. Доведеться зійти вниз і посидіти з усіма задля святого дня, бо я ж тобі обіцяв.

– Діти нарікають, що зовсім тебе не бачать, – сказала ти сьогодні вранці.

Поруч із тобою біля мого ліжка стояла Женев'єва. Ти вийшла, щоб залишити нас із дочкою на самоті: ти збиралася щось попрохати в мене. Я чув, як ви перешіптувалися в коридорі.

– Краще тобі першою з ним побалакати, – казала ти Женев'єві…

Я здогадався – йдеться про мого зятя, про цього шалапута Філі. А все-таки я молодець! Перехитрував вас, зумів звернути розмову на інше і не дав Женев'єві й заїкнутися з проханням. Вона пішла, піймавши облизня. Я знаю, чого їм від мене треба. Недавно я чув, як вони вмовлялися: вікно вітальні саме під моїм вікном, і коли обидва вікна

розчинені, мені все чути. Треба тільки нахилитися. Вони домагаються, щоб я позичив Філі чималі гроші, він купить четвертий пай у спілці з маклером. Діло ж певне, чому б не викласти грошики?.. А дзуськи! Я ж чую, пахне смаленим. Гроші ховай під замок… Якби вони знали, скільки я поспродував минулого місяця, пронюхавши про зниження на біржі…

Усі поїхали па вечірню. Через великдень обезлюдніли дім і поля. Я зостався сам, старий Фауст, розлучений з усіма радощами світу, відокремлений нездоланною перешкодою – своєю старістю. Вони не відають, що таке старість. А як уважно слухали мене за сніданком, коли я говорив про біржу, торгові угоди, жадібно ловили кожне слово. Я ж говорив більше про Юбера, – хай загальмує, поки не пізно. Дуже стурбований у нього був вигляд! Хто-хто, а він не вміє приховувати своїх прикрощів! Але їв він за двох, а ти йому все підкладала. Всі матері, бідолашні, так роблять: як бачать, що коханого сина в'ялить турбота, вони трохи не силоміць примушують його їсти, ніби це його підбадьорить і він здолає нещастя… А він тобі грубіянив, як колись я грубіянив своїй матері.

А що вже юний Філі пильнував, аби вчасно налити мені чарку! А його дружина, маленька Жаніна, показувала свою тривогу:

– Дідусю, даремно ви так багато курите. Навіть одна сигарета і та вадить. А ви певні, що кава справді без кофеїну?

Погана з неї лицедійка, кожне слово звучить фальшиво, навіть голос виказує її, бідолаху. Замолоду ти завжди маніжилася. Але з першою ж вагітністю знову стала сама собою. А ось Жаніна, поки віку, залишиться дамою, що цікавиться всіма новинами, модами, повторює чужі слова, – як на неї, вельми вишукані,– про все висловлює чужу думку, бо своєї не має, і нічогісінько у житті не тямить. І як тільки Філі, така щира душа і такий джиґун, може жити з цією дурепою і манірницею? А втім, не все в ній фальшиве – от, скажімо, її любовна жага. Для Жаніни нічого в світі не існує, крім її кохання, тому вона так кепсько й розігрує свою роль.

Після снідання ми вийшли посидіти на ґанку. Жаніна й Філі благально дивилися на Женев'єву, та й собі дивилася на мене і все поривалася щось сказати. А ти непомітно похитала головою – тільки не тут. Тоді Женев'єва підхопилася і спитала:

– Тату, хочеш пройтися трошки зі мною?

Як ви всі боїтеся мене! Я зглянувся над нею і хоча поклав собі з місця не рушити, підвівся й взяв її під руку. Ми обійшли кругом моріжка. Дочка одразу взяла бика за роги:

– Я хотіла побалакати з тобою про Філі.

Вона тремтіла. Все-таки прикро, коли рідні діти тебе бояться. Але як ви думаєте, легко в шістдесят вісім років позбутися вигляду своєї неприступності? В такому віці обличчя вже не зміниш. А душа болить через те, що не може вилитися назовні… Женев'єва квапливо викладає своє прохання, де кожне слово заздалегідь обмірковане. Ну, звісно, йдеться про чверть у спілці з маклером. Тільки даремно вона торочить про те, що мене лише дратує. Як її послухати, – неробство Філі підриває майбутнє родини. Філі, бачте, починає ледащіти. Я відповів, що для такого хлопця, як зять, гра на біржі буде тільки ширмою. Вона стала захищати Філі. Всі люблять цього Філі. Не треба його судити суворіше, ніж сама Жаніна… Я заперечив – адже я не збираюся його картати чи ганити. Амурні пригоди цього добродія мене мало обходять.

– Хіба він цікавиться мною? То чому ж тоді я маю цікавитися ним?…

– Він дуже тебе шанує.

Ця безсоромна брехня дозволила мені підпустити вже заготовлену шпильку:

– Мабуть, із пошани твій Філі називає мене старим крокодилом. Скільки разів я чув, як він за моїми плечима так мене величав… А втім, так воно й є: я – крокодил, крокодилом і зостануся. Чого ж чекати від старого крокодила? Тільки його смерті. Постривайте-но, – необачно додав я, – він ще з того світу не таке вам утне.

(Дуже шкодую, що я так сказав, тепер вони почнуть винюхувати, що й до чого!)

Женев'єва злякано заперечила, гадаючи, що я образився за те прізвисько. Мене дратують не всякі ідіотські прізвиська, а дратує молодість Філі. Чи може вона собі уявити, що таке для старигана, всім ненависного, розчарованого у всьому, звитяжна молодість цього хлопця, який змалечку тішився радощами, що їх мені і за п'ятдесят років життя не довелося зазнати? Я зневажаю, ненавиджу цих шмаркачів. А цього ще більше за інших. Як кіт нечутно стрибає на підвіконня, почувши принадний дух, так і він м'якою ходою, тихенько проліз до моєї оселі, приваблений поживою. Посаг моя онука принесла йому невеликий, зате вона мала неабиякі "надії". Ах, ці надії наших діток! Щоб їх здійснити, вони ладні переступити й через твій труп…

А що Женев'єва захлипала, витираючи сльози, то я сказав їй вкрадливо:

– Зрештою в тебе ж є чоловік, він торгує винами. Хіба так важко цьому славному Альфредові прилаштувати до себе й зятя? Чому я маю бути великодушнішим, ніж ви?

І тут вона заспівала зовсім іншої – почала гудити сіромаху Альфреда, і то з такою зневагою й огидою! Послухати тебе, то він просто боягуз, він не тільки не розширює, а щодня згортає свої операції. Нащо вже колись була солідна фірма, а тепер там двом директорам робити нічого.

Я привітав Женев'єву з тим, що чоловік її обачний: коли заноситься на бурю, треба згортати вітрила. Майбутнє за тими, хто, як Альфред, грає по малій. Сьогодні найбільше лихо для будь-якої справи – широкий розмах. Женев'єва вирішила, що я кепкую з неї, а я справді так думав: недарма я тримаю гроші в себе під ключем і навіть не ризикую покласти їх до банку.

Ми повернули назад до будинку. Женев'єва не зважувалася і слова мовити. Я йшов, навмисне не спираючись на її руку. Вся родина сиділа кружка, дивилася на нас і, безперечно, обговорювала лиховісні знаки незгоди між нами. Очевидно, наше повернення урвало суперечку між родиною Юбера і родиною Женев'єви. Ох, яка розкішна баталія зчиниться через мою калитку, коли я тільки погоджуся віддати вам колись свої гроші! Всі сиділи, лише Філі стояв. Вітер куйовдив його непокірного чуба. На ньому була сорочка з виложистим комірцем і короткими рукавами. Дивитися не можу спокійно на нинішніх хлопців, вони скидаються на дівчат атлетичної статури. Його дитячі щоки зашарілися, коли на дурне запитання Жаніни: "То що, побалакали?" – я лагідно мовив: "Авжеж, ми говорили про старого крокодила..."

Ще раз скажу: я ненавиджу його не за це образливе прізвисько. Просто вони не розуміють, що таке старість. Як ви можете собі уявити таку муку: ти нічого не дістав від життя, і нема чого ждати тобі від смерті. Хай немає нічого потойбіч, і немає цьому пояснення, і не дано нам розгадати таємницю... А все ж таки ти, Ізо, не вистраждала того, що вистраждав я. Діти не чекають твоєї смерті. Вони тебе по-справжньому люблять, моляться на тебе. Вони тягнуть руку за тобою. Але ж і я їх любив. Женев'єва тепер гладка сорокалітня жінка, і щойно вона намагалася видурити в мене для свого шалапута зятя чотириста тисяч франків. А я пам'ятаю, як вона маленькою дівчинкою сиділа в мене на колінах. Тільки-но ти бачила наші забавки, одразу кликала її до себе... Та що це я? Ніколи мені не довести до кінця цієї сповіді, якщо я плутатиму теперішнє з минулим. Закликаю себе до порядку.

VI

Здається, я зненавидів тебе не одразу, не першого року після тієї нещасливої ночі. Моя ненависть зростала в мені помалу – що глибше я переконувався в твоїй цілковитій байдужості до мене; бо для тебе нічого на світі не існувало, крім твоїх жадібних галасливих дітлахів. Ти навіть не помітила, як я, не мавши ще й тридцяти, став відомим адвокатом у цивільних справах, був завалений роботою і що мене вже знали як значну постать у нашій судовій окрузі, найвідомішій у Франції після Паризької округи. А після справи Вільнава (1893) я прославився ще й як адвокат-криміналіст (не так уже й часто хто висувається зразу в цих обох галузях права), і тільки ти не знала, що моя оборонна промова на цьому процесі прогриміла на цілий світ. І саме цього року наша незлагода перейшла у відкриту війну.

Після справи Вільнава, такої гучної для мене, мене ще дужче стисли лещата, в яких я задихався. Досі я ще плекав якусь надію, але твоя байдужість до мого успіху довела мені, що я для тебе не існую.

Вільнави, подружжя, – ти пригадуєш цю історію? – прожили вкупі двадцять років і все ще кохалися так ніжно, що їхня любов перейшла у прислів'я. Люди казали: "Дружні, як Вільнави".

Жили вони разом із єдиним сином, хлопцем п'ятнадцяти років, у замку Орнон, у передмісті; гостей не приймали, вдовольнялись товариством одне одного. "Про таке кохання тільки в книжках можна прочитати", – казала твоя мати; вона завжди говорила заяложеними фразами. Це від бабусі Женев'єва успадкувала таємницю такого мистецтва. Присягаюся, ти вже нічого не пам'ятаєш про цю драму. Якщо я почну розповідати про неї, то ти з мене сміятимешся, як сміялася, коли я за столом почав згадувати про свої шкільні та студентські іспити… Та що вдієш!

Одного ранку слуга, прибираючи кімнату на нижньому поверсі, почув, як нагорі гримнув постріл і хтось розпачливо зойкнув. Він кинувся туди – спальню господарів замкнено. Там стиха перемовлялися, пересували меблі, хтось побіг до ванної. Слуга торгає й торгає за

клямку. Нарешті двері розчиняються. Вільнав лежить непритомний на ліжку, сорочка в нього залита кров'ю. А пані Вільнав, незачесана, в халаті, стоїть біля ліжка з револьвером у руці. Вона сказала:

"Я поранила пана Вільнава, привезіть швидше лікаря, хірурга, і поліцейського комісара. Я нікуди звідси не піду".

Від неї нічого не могли добитися, крім слів: "Я поранила чоловіка". Це підтвердив і пан Вільнав, коли спроможний був говорити. Він також відмовився дати будь-які пояснення.

Підсудна не захотіла взяти собі адвоката. А що я був зять їхнього приятеля, то мені запропоновано було виступити на суді оборонцем. Я щодня навідувався до в'язниці, але нічого не міг витягти з цієї впертої жінки. Чого тільки не плескали язиками про неї в місті! Але я з першого дня вірив у її безневинність: вона взяла на себе вину, і чоловік, який палко кохав її, підтвердив цю обмову. О, той, хто не спізнав взаємної любові, має особливе чуття: він одразу вгадує палке кохання в інших. Ця жінка нестямно кохала свого чоловіка. Вона в нього не стріляла та й не могла стріляти. Може, вона затулила його собою, захищаючи від пострілу якогось вигнаного коханця? Але ніхто до них не приїздив напередодні того нещастя. Ніхто з їхніх знайомих не вчащав до них... Зрештою, навіщо розповідати так докладно цю давню історію?

До того самого дня, коли я мав виголосити свою промову, я вирішив тільки заперечувати, що пані Вільнав учинила злочин, і доводити, що вона не могла його вчинити. Та в останню хвилину мені мов полуда спала з очей: все розкрило свідчення юного Іва, її сина, навіть не саме свідчення (воно не мало ваги і не дало нічого нового), а той благальний і владний погляд, яким дивилася на нього мати: вона з ока його не спускала, поки він не відійшов від бар'єру; тоді вона повеселіла, ніби їй спав камінь із серця. І тут мені сяйнула думка. У своїй промові я звинуватив сина, хворобливого підлітка; він ревнував матір до батька, якого вона надто палко кохала. Я вразив усіх неспростовною логікою і палким красномовством. Моя імпровізована промова славетна й досі, бо

професор Ф., за власним його визнанням, знайшов у ній основу для своєї наукової системи: завдяки їй він став краще розуміти психологію підлітків і знайшов новий спосіб лікувати їхні неврози.

Якщо я воскрешаю зараз ці спогади, люба Ізо, то зовсім не тому, що маю надію збудити в тебе – з запізненням на сорок років – захват моїм талантом, якого ти не відчула і в дні мого тріумфу, коли газети майже всього світу давали мій портрет. Річ тут в іншому. Цілковита твоя байдужість до цієї врочистої для мене години мого життя сповна показала мені, який я чужий тобі і який самотній. І це тоді як протягом кількох тижнів я мав перед очима приклад жіночої самовідданої любові,– в тюремній камері я бачив жінку, яка пожертвувала собою, щоб урятувати свою дитину, бачивши в ній не стільки свого улюбленого сина, скільки дитину свого коханого чоловіка, спадкоємця його імені. Бо ж чоловік, жертва, благав її: "Візьми вину на себе..." І з кохання до нього дружина наважилася запевнити світ – цілий світ! – у тому, що вона злочинниця, що вона хотіла вбити чоловіка, найдорожчого їй з усіх людей. Штовхнула її на цю жертву подружня, а не материнська любов... (Далі все це підтвердилося: вона розлучилася з сином і завжди жила на відстані від нього). Але ж і я міг бути таким коханим чоловіком, як той Вільнав. Під час процесу мені доводилося часто з ним зустрічатися. Чим він був кращий за мене? Щоправда, із себе він досить гарний, у ньому відчувалася порода, але, мабуть, він був не дуже розумний – про це свідчить його вороже ставлення до мене після суду. А я ж іще й талановитий! Якби я на ту пору мав біля себе кохану жінку, чого б тільки не досягнув! Але ж самотня людина не завжди має сили вірити в себе. Нам треба, щоб ми мали свідка нашої сили: того, хто підраховує завдані удари, відмічає успіхи, невдачі і вінчає нас лаврами в день перемоги, – як ото колись у школі, в день видачі нагород, діставши книжки з написами, я шукав очима маму в юрбі батьків, і під музику військового оркестру вона подумки накладала на мою голову, підстрижену з цієї нагоди, золотий лавровий вінок.

У час, що збігся з процесом Вільнавів, мати дуже підупала здоров'ям. Я зразу помітив це: першою ознакою занепаду була її несподівана

прихильність до чорного песика, що люто гавкав, тільки-но я наближався. Коли я навідувався до мами, в неї тільки й розмов було, що про цього песика.

А втім, мамина ніжність не замінила б мені тієї любові, яка могла б мене врятувати на вирішальному повороті життя. За мамою був один грішок: вона надто любила гроші, і цей грішок я перебрав од неї; грошолюбство – це в мене родиме. Мама, звичайно, умовляла мене не кидати адвокатури, що дає мені "добрячий заробіток". А я ж міг стати письменником, мене дуже запрошували до співробітництва і газети, і всі грубі журнали: на виборах ліві партії пропонували мені виставити свою кандидатуру в парламент від округи Ла-Бастід (той, кого взяли замість мене, пройшов дуже легко), але я поборов честолюбство, бо хотів "добряче заробляти".

Та й тобі цього хотілося, бо ти дала мені зрозуміти, що ніколи не розлучишся з провінцією. А от жінка, яка кохала б мене, дорожила б моєю славою. Вона переконала б мене: мистецтво жити полягає в тому, щоб жертвувати ницими прагненнями в ім'я високої пристрасті. Немудрі газетярі зчиняють галас і вдавано обурюються, коли той чи інший адвокат, зробившись депутатом або міністром, здобуває якісь дрібні переваги. А краще б ці скоробрехи захоплювалися твердістю видатних людей, які зуміли запровадити розумну ієрархію у світі своїх пристрастей і ставлять славу політичного діяча вище за найприбутковіші судові процеси. Якби ти кохала мене, ти зцілила б мене від жадібності, що над усе ставить відвертий зиск, змушує кидатися за мізерною здобиччю, за гонорарами і нехтує тінь могутності. Але ж не буває тіні без реальності, тінь – це частка реальності. Та де там! Я маю єдину втіху – "добряче заробляти", мов якийсь крамар.

Оце і все, що мені залишилося: гроші, нажиті за довгі моторошні роки. Вам страх як хочеться видурити їх у мене. А мені нестерпна думка, що ви їх привласните, хоча б по моїй смерті. Я ж казав на початку мого листа, що хотів зробити так, щоб вам нічого не дісталося. І тут-таки я дав тобі зрозуміти, що зрікаюся своєї помсти… Але казав я так, не

знаючи, що в моєму серці ненависть – як те море: вона має свої припливи й відпливи. Відлине ненависть – я лагіднію. Потім знову приплив – і каламутна хвиля захлюпує мене.

Від сьогодні, від великодня, коли ви спробували обібрати мене задля Філі і коли я побачив, як уся сімейка зібралася біля дверей кружка і стежить за мною, мене переслідує видовище майбутньої дільби моєї спадщини: ось зараз зчиниться бійка, ви, як собаки, почнете гризтися за мої землі, за мої папери. Землі ви дістанете, а ось цінних паперів уже немає. Еге ж, папери, що про них я згадував на першій сторінці цього листа, я продав на тому тижні. І добре, що встиг продати: вони що не день падають у ціні. Всі кораблі рано чи пізно йдуть на дно, тільки я встигаю утекти з них, я ніколи не помиляюся. Тепер у мене мільйони, мільйони готівкою. Ви й їх дістанете... Дістанете, якщо захочете. Але бувають дні, коли я кажу: не дістанеться вам ані сантима!..

Чую, як ви цілою зграєю лізете по сходах, перешіптуєтеся, зупиняєтеся, розмовляєте, не боячись збудити мене (ви певні, що я вже оглух); крізь щілину під дверима я бачу світло свічок. Упізнаю фальцет вашого Філі (у нього ніби й досі ламається голос), і раптом лунає приглушений жіночий сміх, пирхання, кудкудакання. Ти їх лаєш: "Годі-бо, він ще не спить..." Ти підступаєш до моїх дверей, дослухаєшся, дивишся в замкову шпару: мене виказує лампа. Ти вертаєшся до своєї зграї і, певне, шепочеш: "Не спить іще, підслуховує".

Усі йдуть геть навшпиньки. Сходи риплять: потім зачиняються двері одні за одними. Великодньої ночі в домі зібралися подружжя нашої сім'ї. І все ж бо я міг стати живим стовбуром нашого родоводу з цими молодими паростями. Здебільшого в родині люблять батька. Але ти була моїм ворогом, і діти перейшли до ворожого табору.

Пора тепер розповісти про нашу війну. Але зараз мені вже несила писати. А проте в постіль я не ляжу. Терпіти не можу лежати в постелі, навіть коли нездужаю. Навіщо ховатися від смерті, прикидаючись покійником? Мені здається, смерть не посміє прийти, поки я тримаюся

на ногах. Чого ж я боюся? Мук, болісного конання, передсмертної гикавки? Ні. Але ж смерть – це небуття, її можна віддати лише знаком заперечення – мінус.

VII

Поки троє наших дітей були малі, наша ворожнеча залишалася ще прихованою. Та атмосфера в домі створилася ворожа. Ти була зовсім байдужа до мене і до всього, що мене торкалося, і тому не страждала через що атмосферу, ти просто її не помічала. Для мене майже завжди й дому не було. Вранці я снідав сам і об одинадцятій їхав до суду. Мене поглинали справи, родині я міг присвятити небагато часу, але й цей час, як ти вже здогадуєшся, йшов на зовсім інші втіхи. Чому ж мене спокушала найбрутальніша розпуста, позбавлена всього, що хоч якось її виправдує, зведена до звичайнісінького паскудства, без найменшої тіні почуття, бодай удаваної ніжності? Адже я легко міг би заводити інтрижки, що викликають у доброму товаристві захват. Хіба адвокат, та ще й такий молодий, не має нагоди зустрічатися з принадними прохачками? Дуже багато жінок, звертаючись до мене в справі, бачили в мені чоловіка й намагалися причарувати мене… Але я втратив віру в лукавих спокусниць чи, скоріше, не вірив, що справді можу подобатися. З першого ж погляду я здогадувався, що жодна з тих жінок, які домагалися мого кохання, які чекали тільки, щоб я відгукнувся, не була безкорислива. Мене морозила упереджена думка, що всі вони чекають вигоди від цього зближення. Та чому не назвати ще однієї причини? До трагічної певності, що ніхто мене не кохає і не може покохати, прилучилася недовірливість багатія, який боявся, щоб його не одурили, не залізли б до нього в кишеню. Тобі я поклав певну суму на видатки. Добре знаючи мою вдачу, ти б не зважилася попрохати в мене бодай на сантим більше. Сума, однак, була таки кругленька, і ти ніколи її не перевищувала. З цього боку мені ніщо не загрожувало. Але інші жінки! Я був із тих бовдурів, які переконали себе, що на світі є лише два розряди жінок: некорисливі, закохані жінки і розпусниці, ласі тільки до грошей. Ніби в більшості жінок жадоба кохання не йде в парі з потребою підтримки, заступництва. Їм хочеться, щоб хтось дбав про них, захищав,

пестив… У шістдесят вісім років я бачу це так ясно, що іноді ладен вити з розпачу: навіщо я сам, власними руками відштовхнув від себе кохання, і то не з чеснотливості, а з недовіри і скнарості. Мав я кілька коханок, але майже одразу кидав їх через мою безглузду підозріливість; а може, я не так витлумачував найбезневинніше прохання і сам ставав гидкий жінці через деякі мої звички, що їх ненавидиш і ти. Я завжди сперечаюся з кельнерами в ресторанах чи з візниками про чайові. Я хочу наперед знати, скільки я маю платити. Я люблю, щоб на все була такса. Доведеться, хоч як соромно, признатися: в розпусті мене, мабуть, привабило те, що на неї заздалегідь встановлено певні ціни. А хіба така людина, як я, має щось спільне між схильністю серця і голим бажанням? Схильність серця, як мені здавалося, я вже не зможу вдовольнити, а тому я її приборкував, тільки-но вона зароджувалася. Я став великим майстром у мистецтві убивати в собі почуття саме тоді, коли воля ще грає в коханні вирішальну роль, коли ми стоїмо на порозі жаги і нам іще вільно або віддатися їй до останку, або вирватися з її пут. Я вдовольнявся найпростішими стосунками – тими, що купуються за наперед обумовлену ціну. Терпіти не можу, коли мене дурять, але те, що я винен, я завжди плачу. От ви галасуєте про мою скнарість, а проте я ніколи не затримую грошей за рахунком і завжди плачу готівкою: всі мої постачальники знають це і вихваляють мене. Мені просто буває осоружна думка, що я комусь винен бодай дрібницю. Достоту так я розумів і "кохання": викладай грошики… Яка гидота!

Ні, я надто вже розходився, мажу себе квачем; все-таки я кохав одну жінку, і вона, здається, кохала мене… Було це 1909 року, на схилі моєї молодості. Навіщо замовчувати цю пригоду? Ти знала про неї і нагадувала мені її, коли тобі треба було щось виторгувати в мене.

Це була молоденька гувернантка, яку я врятував від суду (її обвинувачувано в дітогубстві). Спершу вона віддалася мені із вдячності, але потім… Так, так, того року я спізнав щире кохання, але все занапастила моя невситимість. Мало того, що я тримав її в чорному тілі, майже в злиднях, я ще вимагав, щоб вона завжди була до моїх послуг, ні з ким не бачилася, – щоб я міг узяти її, піти від неї, наскочити на неї,

коли заманеться, – а вона щоб тільки й виглядала, коли мені трапиться вільна хвилина. Вона була моєю річчю. Володіти, користуватися, визискувати – ці мої намагання поширювалися й на інших людей. Я люблю мати невільників. І от якось я ніби знайшов таку жертву. Я стежив за кожний її кроком, кожним поглядом… Та що це я! Забув свою обіцянку не розводитися про такі речі. Вона поїхала до Парижа – не витримала…

– Хіба ти тільки з нами не міг порозумітися? – часто торочила ти мені.– Всі, геть усі бояться і цураються тебе, Луї, ти ж сам бачиш!

Так, я бачив… У суді я не мав друзів. Мене довго не вибирали до ради присяжних повірених. А після всіх отих кретинів, що їх замість мене обирали па старшину адвокатів, мені вже й не хотілося бути старшиною. Навіщо воно мені? Тільки морока з представництвом, прийомами. Всі ці почесті коштують дорого, справа не варта заходу. А тобі цієї шани дуже хотілося задля дітей. Ти ніколи нічого не хотіла задля мене самого, я тільки й чув: "Зроби так задля дітей".

Через рік, як ми побралися, у твого батька стався перший удар, і нас перестали запрошувати до замку Сенон. Невдовзі ми вже загніздилися в Калезі. Мене ти зреклася, але мій рідний край полюбила. Ти пустила коріння в моїй землі, проте воно з моїм корінням не переплелося. Діти завжди проводили канікули в цьому будинку, в цьому садку. Тут померла наша маленька Марі. І ця смерть тебе не вжахнула – для тебе святиня кімната, де вона мучилася. Тут ти привела свій виводок, доглядала хворих дітей, сиділа біля колисок, давала прочуханки няням і гувернанткам. Між оцими яблунями натягали мотузочку, де висіли суконьки Марі і весь цей любий дитячий одяг. У цій ось вітальні абат Ардуен збирав коло фортепіано дітей, і вони співали хором, і не тільки побожні пісні – щоб я не сердився.

Літніми вечорами, пихкаючи на порозі люлькою, я чув їхні чисті голоси, цю арію Люллі[7]: "Ах, ліси, і скелі, і вода джерельна…" Спокійне щастя, де не було мені місця, я це знав, заборонена для мене сфера

чистоти і марень, тиха любов, дрімлива хвиля, що сплеснула за кілька кроків од моєї скелі.

Я заходив до вітальні, і голоси змовкали. З моєю появою уривалися всі балачки. Женев'єва йшла геть, узявши свою книжку. Тільки Марі не боялася мене. Я кликав її, і вона бігла до мене, я брав її на руки, та й вона сама охоче горнулася до мене. Я чув, як б'ється її серденько – калатає, мов у пташки. А тільки-но я випускав її, вона летіла вже в садок… Марі!

Дуже рано дітей почало турбувати те, що я не буваю на обідні і їм м'ясо по п'ятницях. На їхніх очах між батьками точилася глуха боротьба, але вона майже ніколи не загострювалася, а в коротких сутичках бито частіше мене. Після кожної сварки тривала підпільна війна. Театром її був Калез, бо в місті я завжди десь пропадав. Але перерва в судових сесіях збігалася з шкільними канікулами, отож серпень і вересень ми жили тут разом.

Пригадую той день, коли ми зійшлися врукопаш (я пустив якийсь дотеп перед Женев'євою, що зубрила закон божий); я заявив про своє право оберігати розум моїх дітей, а ти про свій обов'язок охороняти їхні душі. Я зазнав поразки вперше, погодившись, щоб Юбера виховували отці єзуїти, а дівчаток віддали до пансіону Серця Ісусового. Я поступився, скорившись престижу, який завжди мали в моїх очах звичаї родини Фондодежів. Але я прагнув реваншу, а головне, того дня я намацав єдине твоє вразливе місце, а тепер знав, як тебе під'юджувати, вивести з байдужості, щоб ти звернула на мене увагу хоча б із зненависті. Нарешті я знайшов привід для сутичок. Нарешті я змушу тебе зчепитися зі мною. Колись моє безбожництво було для мене порожньою формою, куди я виливав приниження дрібного селянина, забагатілого, але зневажуваного приятелями з буржуазії, тепер вона заповнилася любовним розчаруванням і майже безмежною злопам'ятністю.

Якось за сніданком знову спалахнула сварка (я спитав тебе, що за втіха дивитися передвічному, як ти їси форель замість яловичини). Ти підхопилася з-за столу. Пригадую, яким поглядом дивилися на нас діти. Я рушив за тобою до твоєї кімнати. Твої очі були сухі, ти розмовляла зі мною цілком спокійно. Того дня я збагнув, що ти зовсім не байдужа до мого побуту. Ти наклала руку на якісь листи: є з чим вимагати розлучення.

– Я залишалася з тобою заради дітей. Але якщо життя з тобою загрожує занапастити їхні душі, я не завагаюся…

Так, ти без вагання кинула б мене і навіть мої гроші. Ти страшенно користлива, але здатна піти на будь-яку жертву, аби тільки вони залишилися невинними в своєму дитинстві, цьому сховищі вірувань, звичок, приписів – цій бридні.

Тоді я ще не дістав твого образливого листа, написаного після смерті Марі. Сила була за тобою. Та й становище моє дуже похитнулося б у разі судового процесу про розлучення: в ті часи, та ще й у провінції, світське товариство не жартувало з такими речами. І так уже ходили чутки, нібито я франкмасон; люди вже косували на мене через мої переконання, і якби не престиж твоєї рідні, мене б усі обходили десятою вулицею. А передусім у разі розлучення довелося б повернути акції Суецького каналу – твій посаг. А я звик вважати їх за свою власність. Мене жахала думка, що треба від них відмовитися (та ще й відмовитися од ренти, сплачуваної твоїм батьком).

Я підібгав хвоста й згодився на всі твої вимоги, але поклав собі зробити все, щоб перетягти на свій бік дітей. Я вирішив так на початку серпня 1896 року: ці сумні й спекотні літні місяці сплуталися в мене в голові, тож ті спомини, що я наведу зараз, охоплюють п'ять років (1895–1900).

Я гадав, що переманити до себе дітей буде не так уже й важко. Я розраховував на авторитет голови сім'ї, на свій розум. Та я ж легко, думалося мені, приверну до себе двох дівчаток і десятилітнього хлопця. Пам'ятаю, як ти здивувалася і стурбувалася, коли я запросив дітей піти з татом прогулятися. Ти сиділа на подвір'ї, під сріблястою тополею, вони запитально глянули на тебе.

– Що ви, любі, нема чого й питати у мене дозволу. Ідіть.

Ми вирушили. Як треба говорити з дітьми? Для мене звична річ давати відсіч на засіданні прокуророві або оборонцеві підсудного, коли я виступаю на боці позивача, навіть витримати ворожість усієї зали; на сесіях мене боїться сам голова суду, а ось перед дітьми я ніяковію, – перед дітьми і простолюдом, навіть перед селянами, дарма що сам селянський син. Я втрачаю грунт під ногами, бурмочу собі щось під ніс.

Малі були зі мною привітні, але трималися насторожено. Ти здобула ці троє сердець і тримала в руках усі підступи до них. І я неспроможний дістатися туди без твого дозволу. Надто совісна, щоб принижувати мене в їхніх очах, ти не приховувала від них, що треба ревно молитися за "бідолашного тата". Який не є, однак я мав своє місце в їхніх уявленнях про світ: я був "бідолашним татом", за якого треба ревно молитися, намагатися, щоб він навернувся душею до бога. Всі мої вихватки проти релігії тільки зміцнювали в них наївне уявлення про грішника тата.

Вони жили в чарівному світі, позначеному, як тичками, побожно святкованими празниками. Ти домагалася від них послуху, говорячи про перше причастя, якого хтось уже сподобився або до якого готувався. Увечері, коли вони співали на ґанку в Калезі, мені доводилося чути не тільки арії Люллі, але й гімни. Я бачив здалеку дітей, що збилися купкою біля тебе, а коли світив місяць, розрізняв троє маленьких личок, зведених угору. Досить було дітям почути мою ходу, як вони вмовкали.

Щонеділі зчинялася метушня – всі збиралися на обідню. Я прокидався. Ти завжди боялася, як би не спізнитися. Коні форкали, хтось погукував, підганяючи куховарку. Якась дитина забувала свого молитовника. Чийсь голос питав:

– Яка сьогодні неділя після великодня?

Повернувшись, діти прибігали поцілувати мене; я ще лежав у ліжку. Маленька Марі, мабуть, ревно молилася за свого тата, проказуючи всі відомі їй молитви, і тепер пильно вдивлялася в мене, маючи надію, що я вже трохи виправився.

Тільки вона одна не дратувала мене. Двоє старших уже перейняли всі твої вірування, спокійно, бездумно, в інстинктивним пориванням буржуа до комфорту, що згодом уберегло їх від усіх героїчних чеснот, від усього величного навіженства християн; зате Марі виявляла зворушливу ревність у вірі, доброзичливо й лагідно ставилася до слуг, орендарів, бідняків. Про неї казали: "Та вона ладна все роздати, гроші в неї в руках не тримаються. Це, звісно, похвально, але треба за нею назирати". А ще казали: "Ніхто перед нею не встоїть, навіть батько". Увечері вона сама підходила до мене, залазила на коліна. Якось вона заснула в мене на плечі. Її кучерики лоскотали мою щоку. Сидіти нерухомо була чиста мука, до того ж мені кортіло курити. А проте я не ворухнувся. О дев'ятій годині по неї прийшла няня, але я сам одніс її в світличку, і ви здивовано витріщилися на мене, ніби я був той хижак, що лизав ноги юним мученикам. Через кілька днів, уранці чотирнадцятого серпня, Марі сказала мені (ти знаєш, як уміють казати діти):

– Обіцяй, що виконаєш моє прохання… ні, спершу пообіцяй, а потім я тобі скажу…

Вона мені нагадала, що завтра ти співатимеш на пізній обідні, і добре було б, якби я пішов тебе послухати.

– Ти ж обіцяв! Ти обіцяв! – приказувала вона, цілуючи мене: – Ти сказав: "Слово честі!"

Мій поцілунок у відповідь вона зрозуміла як згоду. Весь будинок був попереджений. Я відчував, що за мною стежать. Пан іде завтра на службу божу, він же зроду не потикався до церкви! Подія неабияка.

Увечері я сів до столу дуже роздратований і ніяк не міг опанувати себе. Юбер спитав у тебе щось про Дрейфуса[8]. Пригадую, я спалахнув гнівом, почувши твою відповідь. Я вийшов із-за столу і більше не вертався. П'ятнадцятого серпня на світанку я, взявши валізу, сів на шестигодинний поїзд, поїхав до Бордо і перебув моторошний день у задушливому, збезлюднілому місті.

Дивно, що по всьому тому я все-таки повернувся до Кaлеза. Чому я завжди проводив свої канікули з вами замість того, щоб подорожувати? Я міг би вигадати якісь пристойні причини. Та сказати щиро, я не хотів зайвих витрат. Навіщо вирушати в мандри, тринькати силу-силенну грошей, коли можна любесенько обідати вдома? Що то за втіха від мандрів, коли знаєш, що й без тебе ведеться господарство... Зрештою я завжди повертався до спільного корита. Якщо мене в Калезі чекає накритий стіл, то нащо мені шукати їсти деінде? Такий був дух ощадливості, заповіданий матір'ю, і я вважав його за свою чесноту.

Отож я повернувся додому, але в поганому настрої, навіть Марі не могла його розвіяти. І відтоді я вдався до нової тактики проти тебе. Я вже не нападав у лоб на твої вірування, а натомість ловив найменшу нагоду, аби показати, що ти у своїх вчинках не дуже зважаєш на віру. І хоча ти була щира християнка, визнай, моя бідолашна Ізо, – я легко збивав тебе з пантелику. Скажімо, ти ніколи не знала, а як і знала, то забула, що людей можна любити, тільки допомагаючи їм. Під словом "милосердя" ти розуміла деякі повинності щодо бідних і, дбаючи про своє вічне життя, сумлінно несла ті повинності. Що правда, то правда: тепер ти дуже змінилася – сама ходиш коло хворих на рак, – але це інша річ! А в ту пору, подавши милостиню якомусь жебракові, ти з таким

завзяттям варила воду з інших убогих, яких ти тримала під п'ятою! Ти аж ніяк не обмежувала своє право господині дому: платити слугам якнайменше і вимагати від них роботи якнайбільше. Отій жалюгідній бабі, що вранці привозила нам городину, ти, звичайно, подала б щедру милостиню, якби вона в руку заглядала, а так ти вважала честю торгуватися за кожний листочок салати і врізати на кілька су її вбогий зиск.

Несміливі натяки слуг чи наймитів на якусь надвишку спершу тебе дивували, потім лютили, і ти давала їм одкоша з таким завзяттям, що останнє слово завжди лишалося за тобою. Ти мала своєрідний хист доводити цим людям, що їм нічого не потрібно. Ти повсякчас дорікала їм за вигоди, які вони мали:

– Ви дістаєте житло, бочку вина, півкабана, якого відгодовуєте моєю ж таки картоплею, і маєте ще город.

Сіроми чухали собі потилиці: невже вони такі заможні? Ти запевняла, що твоя покоївка може любісінько відкладати ті сорок франків, виплачувані їй щомісяця:

– Я дарую їй усі мої старі сукні, спідниці, черевики. Навіщо їй гроші? Хіба що на гостинці для родичів…

А втім, коли вони слабували, ти ревно дбала про них: ти ніколи їх не кидала напризволяще: і що визнаю, то визнаю – тебе шанували і навіть любили, бо слуги зневажають безхарактерних господарів. У всіх життєвих питаннях ти мала переконання, властиві твоєму середовищу і твоєму часові. Але ти ніколи не признавалася, що святе письмо їх засуджує:

– Слухай-но, – звертався я до тебе – мені здається, Христос сказав так…

Ти як стій мовкла, зажурена, люта через те, що нас чують діти. І зрештою завжди потрапляла в пастку.

– Не можна ж усе розуміти дослівно… – мурмотіла ти.

Я легко тебе побивав і заплутував прикладами, доводячи, що святість у тому-то й полягає, щоб точно дотримуватися євангелія, розуміти його дослівно. Коли ти, на своє нещастя заперечувала, що ти не свята, я наводив заповідь:

– Будьте досконалі, як досконалий ваш отець небесний.

Визнай, моя бідолашна Ізо, я тебе по-своєму напучував на добро, і якщо сьогодні ти ходиш коло хворих на рак, вони мусять за це дякувати й мені! У той час твоя любов до дітей поглинала тебе до останку; ти віддавала їм усі свої невитрачені запаси доброти, жертвувала собою для них. Діти застували тобі весь світ. Вони відвернули тебе не тільки від мене, але й від усіх людей. Навіть богові ти молилася тільки за здоров'я і майбутнє своїх дітей. Ось тоді-то я відігравався на тобі. Я запитував, чому християнинові не побажати, щоб діти його пройшли стражденну путь, нужду, хвороби – одне слово, важкі випробування. Ти перепиняла мене:

– Я й балакати з тобою більше не хочу, ти сам уже не знаєш, що мелеш.

Але, на твоє нещастя, я втягував у суперечки й вихователя, молодого семінариста двадцяти трьох років, абата Ардуена; я закликав його бути свідком і безжально заганяв тебе на слизьке, вимагаючи його втручання лише тоді, коли відчував свою правоту, а він у цих дебатах не вмів критися зі своїми думками. Коли закрутилася справа Дрейфуса, я мав не одну нагоду цькувати на тебе бідолашного абата.

– Через якогось жидка підривати нашу армію… – казала ти.

Піймавши тебе на цьому слові, я вдавано обурився й не вгавав доти, доки не вирвав у абата Ардуена визнання, що християнин, навіть для порятунку батьківщини, не може погодитися засудити безневинного.

А втім, я й не силкувався розкрити тобі й дітям очі на справу Дрейфуса, відому вам тільки з карикатур у лояльних газетах. Ви були незворушним монолітом. Навіть коли мені здалося, що я взяв над вами гору, ви залишилися при своїй думці – мовляв, усі мої докази – це казуїстика. І тоді ви поклали собі мовчати в моїй присутності. Досить було мені підійти до вас, як усі суперечки вщухали одразу – і так і понині. Але, траплялося, ви не знали, що я підслуховую, сховавшись за дверима, тоді я раптом виринав перед вами, і ви не встигали відступити – й несамохіть приймали бій.

– Це свята людина, – казала ти про абата Ардуена, – але ж він справжнісіньке дитя і не вірить, що є на світі зло. Мій чоловік грається з ним, як кіт із мишею, і тому терпить його – незважаючи на свою відразу до сутан.

Сказати по щирості, я дозволив, щоб узяли вихователем духовну особу лише тому, що ніхто інший не згодився за сто п'ятдесят франків морочитися з дітьми ціле літо. Попервах я мав цього високого і короткозорого чорнявого молодика, скутого несміливістю, за нікчему і зважав на нього не більше, ніж на стіл чи стілець. Він навчав дітей, водив їх на прогулянки, мало їв і не пускав і пари з уст. Проковтнувши останній шматок, він одразу йшов до себе в кімнату. Іноді, як у домі не було ні душі, він сідав до фортепіано. Я зовсім не розуміюся на музиці, але, як і ти, казав: "Він тішить слух".

Ти, мабуть, не забула того випадку з абатом Ардуеном, але ти й гадки не мала, що відтоді між мною і вихователем тайкома зародилася симпатія. Одного дня діти сповістили, що до нас іде священик. Я одразу, як звичайно, втік у виноградник. Але скоро ти послала за мною Юбера: священик мав пильну справу до мене. Згадуючи всіх чортів, я вернувся додому, бо побоювався цього маленького дідка. Він сказав мені, що

прийшов каятися. Він рекомендував нам абата Ардуена як зразкового випускника семінарії, гадаючи, що висвячення в сан відкладено лише через стан його здоров'я. І ось раптом дізнається на зборах духівництва єпархії, що це зволікання є дисциплінарним заходом. Абат Ардуен хоч який богочестивий, а все ж безтямно кохається в музиці і якось, підмовлений своїм товаришем, вибрався до Великого театру послухати благодійний концерт і навіть через це не ночував у семінарії. Дарма що він був у цивільному, його впізнали на концерті й виказали. Його провину збільшило ще й те, що в програмі брала участь виконавиця партії Таїс[9] пані Жоржета Лебрен: коли вона ступила на сцену з голими ногами, у грецькій туніці, перехопленій під грудьми срібним пояском (на ній, кажуть, більше нічого не було, навіть тоненьких шлейок), рядами пройшло вражене "Ох!". У ложі, де сиділи члени союзу єднання, якийсь літній добродій обурився:

– Це вже занадто… Куди ми потрапили?

Ось що довелося побачити абатові Ардуенові та його товаришеві! Одного з порушників вигнано з семінарії одразу. Ардуена ж прощено: все-таки зразковий учень, але начальство відклало на два роки його висвячення в сан.

Ми з тобою в одну душу запевнили, що абат від цього не втратив нашої довіри. Але священик відтоді все-таки ставився до нього холодно, казав, що цей семінарист одурив його. Ти, звичайно, пам'ятаєш цю пригоду, але не знаєш, що сталося далі. Того самого вечора я курив на терасі і побачив, як до мене в місячному сяйві наближається сухорлява постать винуватця. Він незграбно підійшов і перепросив за те, що проник до мого дому, не попередивши про свій негідний вчинок.

Я запевнив його, що такий вибрик скоріше викликав у мене симпатію до нього, а він став заперечувати з несподіваною твердістю й осуджувати самого себе. Він сказав, що я, певне, не уявляю, яка велика його провина: він порушив обов'язок послуху, заплямував своє покликання, погрішив проти моральності, крім того, він зганьбив

семінарію. Отож йому все життя не спокутувати того, що він накоїв… Ще й досі стоїть у мене перед очима ця довга згорблена постать, освітлена місячним сяйвом, розрізана навпіл парапетом тераси.

Хоч який я упереджений проти духовних осіб, та до абата в мене не закралося бодай найменшої підозри в лицемірстві: я бачив щирий біль і сором. Він виправдував свою мовчанку нуждою: інакше довелося б йому сидіти два місяці на шиї в матері, а вона вдова, дуже бідна, заробляє поденщиною в Лібурні. А коли я йому відповів, що, по-моєму, він і не мусив нас повідомляти про цю пригоду, яка стосується лише семінарської дисципліни, він узяв мене за руку і сказав щось нечуване; такі слова мені сказано вперше в житті, і тому вони вразили мене:

– Ви дуже добрі.

Ти ж знаєш, як я сміюся; навіть на початку нашого спільного життя тебе дратував цей сміх; в дні моєї юності він гасив довкола мене всякі веселощі. Того вечора я весь аж тіпався од сміху, втупившись у зчудованого семінариста. Нарешті я вимовив:

– Ви навіть не уявляєте собі, пане абате, яку нісенітницю ви сказали! Спитайте в тих, хто мене знає, добрий я чи ні. Спитайте мою рідню, моїх колег: злість – ото і є моя сутність.

Він ніяково відповів, що той, хто злий, по-справжньому злий, не говоритиме відверто про свою злобу.

– Вельми сумнівно, – додав я, – щоб у моєму житті ви могли знайти хоч один так званий добрий вчинок.

Тоді він, натякаючи на мою професію, навів Христові слова: "В темниці я був, і ви навідали мене…"

– Я так чиню собі на вигоду, пане абате. Фах зобов'язує. Колись я платив тюремникам, щоб вони вчасно шепнули моє ім'я на вухо підсудному… Отож-бо бачите!..

Вже не пригадую, що він відповів мені. Ми походжали з ним під липами. Як би ти здивувалася, коли б я тобі сказав, що мені було приємне товариство цього чоловіка в сутані! А проте це щира правда.

Траплялося, я вставав із сонцем і виходив подихати вранішньою прохолодою. Я дивився, як абат вирушає на службу божу: йде прудко і такий заклопотаний чимось, що, проходячи за два кроки, не помічає мене. Саме в ці дні я допікав тобі своїми кпинами і завзято доводив, що ти живеш усупереч своїм віруванням… А в душі мені муляло: щоразу, як я ловив тебе на слові і дорікав тобі за скнарість або нечулість, я хоч і запевняв, що серед вас, побожних людей, не зосталося й сліду християнського духу, проте знав: під моїм дахом є людина, яка, невідомо для всіх, живе цим духом.

VIII

А все-таки був один випадок, коли я без усяких зусиль міг виставити тебе в страшному світлі. Дев'яносто шостого чи дев'яносто сьомого року – тобі воно краще у пам'яті – помер наш зять – барон Філіпо. Прокинувшись уранці, твоя сестра Марінета заговорила до нього, але він не озвався. Вона повідчиняла віконниці, побачила, що очі йому закотилися, нижня щелепа відвисла, – і не зразу второпала, що він неживий і що вона кілька годин спала біля мерця.

Навряд чи хтось із вас відчув усю підлість заповіту цього нікчеми; він залишив дружині величезний маєток, але з умовою, що вона більше не вийде заміж. Інакше майже вся спадщина перейде до його небожів.

– Треба про неї подбати, – казала твоя матінка. – На щастя, родина у нас дружна. Не треба залишати нашу голубоньку саму.

Марінеті було на ту пору тридцять років, але ж ти пригадуєш, вона виглядала юним дівчам. Її віддали за старого, вона не пручалася й терпіла цей шлюб. Ви не мали сумніву, що вона покірно переноситиме і своє вдівство. Ми недооцінили той поштовх, що розв'язав їй світ, цей несподіваний вихід із темного підземелля на яскраве сонце.

Ні, Ізо, не бійся, даний випадок я наводжу не для того, щоб довести свою моральну перевагу над тобою. Твоє бажання, щоб ці мільйони залишилися в родині і щоб твої діти брали їх пригорщами, було цілком природне. На вашу думку, Марінета мусила будь-що зберегти це багатство, зароблене ціною десятирічного рабства у старого мужа. Вами керували родичівські почуття. Не одружуватися вдруге – це здалося вам цілком природним. Та хіба ж ти згадувала, що колись сама була молодою дружиною? Ні, над подружнім коханням ти поставила хрест; ти була тільки матір'ю, ніякого кохання більше не існувало ні для тебе, ні для інших. У вас у сім'ї ніхто не вирізнявся буйною уявою: ви б не могли поставити себе на місце когось іншого – чи то скотини, чи то людини.

Вирішено, що перше літо свого вдовування Марінета проведе в Калезі. Вона залюбки погодилася; не можна сказати, щоб ти була дружна з сестрою, але вона любила наших дітей, а надто маленьку Марі. Особисто я її майже не знав, але мене вразила її чарівність; вона була на рік старша за тебе, але здавалася куди молодшою. Ти обважніла, носячи дітей під серцем, а вона ніби вийшла незайманицею з ложа того старого. Личко у неї було дитинне. Вона носила модну тоді зачіску, її золотаве волосся розпушувалося на потилиці (сьогодні вже забуто цю красу: розпушене волосся на потилиці). Очі були якісь занадто круглі, ніби завжди здивовані. Я для забавки обхоплював її осиний стан, але як на теперішні уявлення вона мала надто високі груди і надто круті стегна: жінки в ту пору були схожі на тепличні квіти.

Мене здивувала веселість Марінети. Вона залюбки бавила дітей, гуляла з ними в піжмурки, залазила навіть на горище, вечорами влаштовувала живі картини.

– Вона трохи пустотлива, – казала ти, – і не зовсім розуміє, як треба поводитися в її становищі.

Їй і так уже пішли назустріч, погодилися, щоб у будні вона носила білі сукні. Але ти вважала, що їй негоже ходити в неділю на обідню без жалобної вуалі й накидки, обшитої крепом. Дарма що стояла спека.

Єдина розвага, доступна їй за чоловіка, була верхова їзда. Барон Філіпо аж до смерті залишався відомим знавцем кінних перегонів і майже ніколи не пропускав ранкової прогулянки верхи. Марінета виписала до Калеза свою кобилу, а що не мала ніякого товариства, то їздила верхи сама; але це здавалося ще більшою ганьбою: жінка, що повдовіла лише три місяці тому, не повинна займатися спортом, а вже кататися верхи без проводжатого – то переходило всі межі.

– Я їй скажу, що в нас у родині про неї думають, – правила ти.

І таки казала їй, але вона робила своє. Нарешті, задля святого спокою, вона попрохала мене супроводити її на прогулянках, пообіцявши дістати для мене спокійного коня. (Звичайно, всі видатки вона взяла на себе).

Вирушали ми на світанні, рятуючись від мух і знаючи, що до перших соснових просік, десь кілометрів зо два, треба їхати ступою. Коней підводили до ґанку. Марінета показувала язика зачиненим віконницям твоєї кімнати і, пришпилюючи до своєї амазонки зарошену троянду, казала: "Зовсім не для вдови". Дзвонили до першої меси: дрібно бамкали дзвони. Абат Ардуен, боязко вклонившись нам, зникав у тумані, що клубочився над виноградниками.

До самого лісу ми їхали неквапом і розмовляли. Я зауважив, що чогось вартий в очах своячки. Не так через моє становище в суді, як через крамольні думки, висловлювані в родинному колі. А твої переконання надто вже нагадували погляди її чоловіка. Для жінки

релігія і всілякі ідеї втілюються в образі якогось чоловіка – коханого чи ненависного.

Щоб сподобатися цій маленькій бунтівниці, треба було не ловити гав. Гай-гай! Поки вона повставала на вас, я легко підладжувався під неї, але не міг поділяти її зневагу до мільйонів, які вона втратила б, одружившись удруге. Мені було б вигідно казати те саме, що й вона, і розігрувати з себе благородну душу: але я не міг тут прикидатися й вдавати, ніби схвалюю її, коли вона заявляла, що втрата цієї спадщини для неї нічого не значить. Сказати тобі по щирості, я ніяк не міг прогнати від себе думку, що в разі її смерті ми станемо спадкоємцями. (Думав я не про дітей, а про самого себе).

Даремно я заздалегідь готувався до цих розмов, ніби товк урок, – це було дужче за мене:

– Сім мільйонів! Марінето, таж таких грошей не кидають на вітер! Та на світі не знайдеться людини, заради якої варто б пожертвувати таким багатством!

Вона казала, що ставить щастя над усе золото світу, а я її переконував, що не можна бути щасливим, зрікшися таких статків.

– Он як! – гукала вона. – Чого ж тоді ви їх ненавидите, виходить, ви такий самий, одного поля ягода.

Вона пускалася чвалом, я трюхикав слідком. Отож вона мене осудила, мені край. Ох, ця манія, це нестримне сріблолюбство! Чого тільки вони позбавили мене! Я міг би знайти в Марінеті любу сестру, друга… А ви ще хочете, щоб я пожертвував тим, задля чого я всім пожертвував? Ні, ні, мої гроші обходяться мені задорого, і до останнього мого подиху ви не дістанете жодного су.

А ви все ж не відступаєте. В неділю завітала до мене Юберова дружина: цікаво, чи з власної охоти вона приїхала, чи то ви її підіслали? Що то вже за нікчема ця Олімпія! (Нащо, спитати, Філі охрестив її Олімпією? А воно так і прилипло, ми навіть забули її справжнє ім'я…) Мені здається, вона не заїкнулася про свій намір відвідати мене. Ви одцуралися її, не маєте за свою. Ця жінка байдужа до всього, що виходить за її тісний світ, до всього, що безпосередньо її не стосується, вона не відає, що про мене "люди кажуть", для неї їхня думка не закон, вона навіть не знає, що ми з вами ворогуємо. І не скажеш, що в неї так виходить із якоїсь доброзичливості чи симпатії до мене, – вона ніколи не думає про інших і нездатна когось ненавидіти.

– А він завжди такий привітний зі мною, – заперечує Олімпія, коли мене згадують при ній.

Вона не відчуває мого іронічного ставлення до неї. А оскільки іноді я з духу протиріччя захищаю її від ваших нападок, то вона уявляє, ніби має вплив на мене.

З її безладної балаканини я зрозумів, що Юбер вчасно загальмував, але, рятуючи становище, пустив в обіг усе своє особисте добро і посаг дружини.

– Він каже, що неодмінно поверне свої гроші, але йому потрібний аванс… Як це називається?.. Аванс у рахунок спадщини?

Я кивав головою, погоджувався, вдаючи, що й гадки по маю, чого вона хоче. Яке невиннятко я можу корчити з себе в такі от хвилини!

Якби то бідолашна Олімпія знала, чим я пожертвував задля грошей коли ще не дожив до сивого волосу! Одного такого ранку – мені йшов тоді тридцять п'ятий рік – ми із своячкою поверталися верхи по дорозі, уже розпеченій сонцем, а довкола стелилися оприскані купоросом виноградпики. Я палко переконував молоду насмішницю, що не можна

марнувати свої мільйони. А коли я замовкав, одірвавшись од цього наслання, вона сміялася і брала мене на глум із презирливою поблажливістю. Я поривався боронитися і ще більше попадав на слизьке.

– Я ж відстоюю ваші інтереси, Марінето. Невже ви гадаєте, що в такої людини, як я, тільки й клопоту, що майбутнє своїх дітей? Іза, та справді не хоче, щоб ваше багатство вислизнуло у них із-під носа. Але я…

Вона засміялася і процідила крізь зуби:

– А ви таки якесь страхіття!

Я присягався, що турбуюся тільки за її щастя. Вона зневажливо хитала головою. Власне, хоч вона й не признавалася в тому, їй хотілося не так того заміжжя, як материнства.

Поснідавши, незважаючи на спеку, я виходив із дому, де в темних і прохолодних кімнатах дрімали мої домашні, вивернувшись на шкіряних канапах чи плетених стільцях, і коли я, прочинивши прикриті жалюзі балконні двері, вислизав у вогненне пекло і блакить, мені не треба було й обертатися, – я знав, що ця моя ненависниця зараз вийде за мною; я чув, як шурхотіла жорства. Вона ледве брела, викручуючи свої високі підбори на вибоїнах. І от ми стоїмо на терасі, спираючись ліктями на парапет. Вона вигадала забавку: пробувала, скільки протримає на розпеченому камені голу руку.

Внизу мліла під сонцем долина, тиша там стояла така, як місячної ночі, коли все спить, осяяне блідим сріблом. Ланди сходилися на обрії величезною чорною аркою, підпираючи металеве небо. До четвертої години не бачиш жодної душі. Рій мошви вібрував на одному місці, нерухомий, як той єдиний у долині димок, що його не колихало ані найлегшим повівом.

Я знав – жінка, що стояла поруч, не могла б мене покохати: все в мені було їй огидне. Але тільки ми з нею дихали серед цієї задубілої мертвоти, у цьому богом забутому закутні. Ця молода страдницька істота, так щільно опікувана ріднею, шукала мого погляду так само несвідомо, як повертається до сонця квітка геліотропа. А проте я знав: на мій найменший невиразний натяк я почув би тільки глузи. Я був певен, що вона гидливо відштовхне мою руку, несміливо простягнуту до неї. Отож-бо ми стояли пліч-о-пліч край цієї улоговини, де, як у величезній квасильні, наливався п'янко виноград серед дрімотного блакитнявого листу.

А ти, Ізо, чи ти думала про наші ранкові прогулянки і про наші бесіди, які ми вели в ту пору, коли довкола все спало мертвим сном? Я знаю твої думки, я чув, як ти їх висловлювала. Якось я підслухав крізь причинені віконниці твою розмову з матір'ю у вітальні (вона гостювала тоді в Калезі і приїхала, безперечно, для того, щоб посилити нагляд за Марінетою).

– Він справляє на неї поганий вплив, якщо взяти до уваги її погляди… але в усьому іншому це не так уже й страшно. Він розважає її, та й годі.

– Так, хай розважає, це головне, – відповіла мати.

Ви раділи, що я розважаю Марінету.

– Але коли ми восени повернемося до міста, – усе приказували ви, – треба буде знайти їй щось інше.

Хоч як би ти мене зневажала, Ізо, я сам ще більше зневажав тебе за такі слова. Ти й справді гадала, що тут не може бути для тебе найменшої небезпеки. Жінки швидко забувають те, що в них самих уже перегоріло.

Правда, коли ми стояли з нею на терасі, нічого й не могло статися. Хоча довкола була пустка, ми все-таки відчували себе немов на видноті, десь на сцені. Якби знайшовся серед орендарів такий молодець, який не спав би в полудень, він побачив би чоловіка й жінку, що стоять поряд, нерухомо, як тополі, задивившись на розпечену рівнину, стоять так близько, що, поворухнувшись, мимоволі торкають одне одного.

Але й нічні прогулянки були такі самі невинні. Пригадую один серпневий вечір. Обід минув бурхливо через Дрейфуса. Марінета, так само як і я, належала до табору дрейфусарів, що вимагали перегляду справи. Вона тепер уміла краще за мене припирати до стінки абата Ардуена, змушуючи його стати на той чи другий бік. Ти саме вихваляла статтю Дрюмона[10], а Марінета раптом спитала дзвінким голоском, мовби дівчинка на уроці закону божого:

– Пане абате, скажіть, а чи можна ненавидіти євреїв?

Того вечора, на нашу превелику радість, він не відбувся туманними відмовками. Він заговорив про важливу роль народу, обраного свідком діянь господа, про напророчене навернення цього народу до істинної віри, що звістуватиме кінець світу. На це Юбер заявив: треба ненавидіти катів спасителя нашого. Абат відповів йому, що кожен із нас має право ненавидіти тільки одного ката, винного в муках Христа: "Ненавидіти лише самого себе, і нікого більше..."

Збентежена, ти відказала, що з такими теоріями нічого іншого не залишається, як віддати Францію під кормигу чужинцям. На щастя для абата, ти згадала про Жанну д'Арк, і на ній ви помирилися. На ґанку хтось із дітей гукнув:

– О, місяць світить, як гарно!

Я вийшов на терасу. Знав, що Марінета рушить слідом за мною. І справді, почув, як вона гукнула задиханим голосом:

– Почекайте мене…

Вона накинула на плечі боа.

На сході вставав повний місяць. Молода жінка дивилася, як довгі навскісні тіні грабів стелилися по траві. Селянські хати біліли підсліпувато в місячному сяйві. Десь валували собаки. Вона спитала, чому такі нерухомі дерева, чи не приспав їх місяць. А ще сказала, що такі ночі ніби створені на муки самітникам.

– Порожня декорація! – додала вона.

Скільки закоханих сидять зараз щока до щоки або торкаючись одне одного плечем. Який-бо звідник місяць! Я бачив, як на її віях бриніли сльози. Світ ніби вимер, живий був тільки її подих. Вона, як завжди, ніби трохи задихалася. Що залишилося від тебе зараз, Марінето, померлої 1900 року? Що залишається від тіла, похованого тридцять років тому? Пригадую аромат твоїх кіс тієї ночі. Щоб вірити в воскресіння мертвих, воскресіння плоті, треба перемогти плотські бажання. А тих, хто зловживав ними, чекає кара: вони вже нездатні не лише повірити в воскресіння плоті, але й уявити його собі.

Я взяв її за руку, ніби хотів потішити маленьку скривджену дівчинку, і вона, як дитина, припала головою до мого плеча. Я прийняв її, як приймає земля упалий з дерева персик. Більшість людей – як ті дерева: вони випадково виростають одне коло одного і сплітаються гіллям лише тому, що розрослися.

Але тієї хвилини я вчинив підло, я подумав про тебе, Ізо, й замислив тобі помститися: скористатися прихильністю Марінети, щоб змусити тебе страждати. Ця думка опанувала мене на коротку мить, але все ж вона майнула мені, я зважився на злочин. Ми побрели туди, де не було місячного сяйва, – до гранатового й жасминового гаю. Але волею долі я раптом почув ходу на стежці у винограднику – цією стежкою абат

Ардуен ходив щодня на службу божу. То був, безперечно, він... І мені згадалося, як він сказав: "Ви дуже добрий..." Якби він міг зазирнути в мою душу тієї хвилини! Мені стало соромно: може, цей сором і врятував мене?

Я знову вивів Марінету на світло, посадив її на лаві. Я втер їй сльози хусточкою, казав їй лагідні слова. Так само я утішав Марі, коли вона, бувало, біжачи липовою алеєю, падала. Я підводив її і жалів. Я удав, ніби нічого не помітив, не вгадав якогось розчулення в її пориві та в її сльозах.

IX

Назавтра вона не поїхала кататися верхи. Я вирушив до Бордо. Незважаючи на канікули в судовій палаті, я двічі па тиждень їздив до міста і проводив там цілий день, щоб не уривати своїх юридичних консультацій.

Коли я сідав у поїзд, вертаючись до Кализа, на вокзалі стояв південний експрес, і, на мій подив, за вікном вагона з табличкою "Біарріц" я побачив Марінету: без жалобної вуалі, в сірому англійському костюмі. Я згадав, що її подруга, яка поїхала до Сен-Жан-де-Люза, все кликала її туди. Вона гортала ілюстрований журнал і не бачила, як я їй махав. Увечері я доповів тобі про цю зустріч, але ти неуважно вислухала мене, вважаючи мандрівку Марінети за коротку екскурсію. Ти сказала, що невдовзі після мого від'їзду Марінета одержала телеграму від подруги. Тебе нібито здивувало, що я про це нічого не знав. Може, ти запідозрила, що ми домовилися таємно зустрітися в Бордо? А втім, тобі було не до цього – маленька наша Марі лежала з гарячкою, вона вже кілька днів мучилася проносом. І ти дуже турбувалася. Треба віддати тобі належне: коли хто з твоїх дітей слабував, ніщо в світі тебе не обходило.

Страшно зупинятися на тому, що сталося потім. Навіть через тридцять років я тільки величезним зусиллям волі можу себе змусити згадувати про це. Я знаю, ти в усьому винуватиш мене. Ти навіть посміла кинути мені в обличчя, що я не дозволив викликати лікаря з міста. Звичайно, коли б ми запросили професора Арнозана, він би виявив, що в дитини черевний тиф, а зовсім не грип, як ми гадали. Але ти добре пригадай. Ти мене спитала:

– Що, як викликати Арнозана?

Я відповів:

– Доктор Обру запевняє, що в його селі душ із двадцять слабують на той самий грип…

Ти більше не наполягала. Нащо ж тобі казати, ніби ти і наступного дня благала мене телеграфувати Арнозанові? Не може цього бути, інакше я пам'ятав би. Правда, я стільки думав і передумав про все, стільки перебирав спогадів цілі дні і ночі, що сам заплутався. Нехай я скнара… Але не до такої міри, щоб скнарити, коли йшлося про здоров'я Марі. Таж це просто неймовірно, тим більше, що професор Арнозан ладен усіх лікувати з любові до бога й людей; якщо навіть я його й не покликав, то лише тому, що всі ми були певні: в Марі звичайнісінький грип, "ускладнений розладом кишечника". Цей Обру приписав Марі побільше їсти, щоб вона не дуже ослабла. Це він її вбив, а не я! Ні, ми тоді з тобою зійшлися на одній думці, ти не вимагала привезти Арнозана, ти брешеш! Я не винен у смерті Марі. Це жахливо, що ти звинувачуєш мене в її смерті! І ти таки цьому віриш, завжди цьому вірила!

Немилосердне літо! Моторошне літо! Невгавні трав'яні коники… Ми ніяк не могли дістати льоду. В ті нескінченно довгі пообіддя я все витирав рушником її спітніле личко і відганяв від неї мух. Арнозана привезли надто пізно. Лікування було змінено, коли вже ніщо не могло її

врятувати. Вона все шепотіла, марила, напевне: "Задля тата! Задля тата!"

А ти пригадуєш її нелюдський крик:

– Боже мій, та я ж маленька!..

А потім додавала:

– Ні, я ще можу терпіти…

Абат Ардуен напував її лурдською водою. Ми нахиляли голови над її схудлим тільцем, руки наші торкалися. А коли все було скінчено, ти закидала мені нечуйність.

А хочеш знати, що коїлося в моїй душі? Дивна річ, ти, щира християнка, ніяк не могла відірватися від неживого тіла. Тебе благали попоїсти, казали, що інакше ти не витримаєш. З кімнати небіжчиці довелося тебе вивести силоміць. Ти сиділа біля узголів'я дочки, торкала то її чоло, то холодні щічки, ніби перевіряла, чи нема жару. А то припадала губами до її ще живого волосся. Іноді ти вклякала, ніби в молитві: та ні, то ти тулилася чолом до її крижаних, закляклих рученят.

Абат Ардуен підводив тебе і казав:

– Вона жива, вона вас бачить, вона вас чекає.

Він мав на увазі дітей, до яких треба бути подібними, щоб увійти до царства божого. Ти хитала головою, слова не доходили до тебе, твоя віра нічим не могла допомогти тобі. Ти думала лише про цю плоть від твоєї плоті, про мертве тіло, яке мають закопати і яке вже почало розкладатися. А я, невірний, дивлячись на померлу свою дочку, зрозумів, що означає "прах". Я мав відчуття непоправної утрати, вічної

розлуки. Її вже немає. А це вже не вона. "Ви шукаєте Марі? Її вже тут нема…"

Згодом ти винуватила мене, мовляв, я її швидко забув. А чи ти знаєш, що обірвалося в мені, коли я востаннє поцілував її в домовині. Бо це була вже не вона. Ти зневажала мене за те, що я не ходив із тобою на кладовище мало не щодня.

– Він туди й не потикається, – казала ти. – Але ж, здається, він тільки Марі й любив трошки… Все-таки людина без серця.

Марінета приїхала на похорон, але за три дні знову поїхала. Горе засліпило тебе, ти не бачила небезпеки, що заходила з цього боку, і від'їзд сестри нібито дав тобі полегкість. А за два місяці ми довідалися про її заручини з якимось літератором, журналістом, з ним вона зустрілася в Біарріці. Було вже пізно відвести удар.

Ти не могла вибачити їй цього шлюбу, ти вся кипіла, ніби нарешті прорвалася вся твоя стримувана ненависть до Марінети, ти знати не бажала того "гульвісу", дарма що він був звичайнісінькою людиною, яких чимало на цьому світі; але ж він вчинив злочин; позбавив наших дітей багатства, що ним, до речі, і сам не скористався, бо найбільшу частку дістали небожі Філіпо.

Але ж ти ніколи не керувалася розумом, – ти лаяла їх на всі заставки. Далебі, ніколи не траплялася мені людина несправедливіша за тебе. На сповіді ти, мабуть, каєшся в дрібних грішках, не відаючи, що все твоє життя – то порушення всіх біблійних заповідей. Тобі нічого не варто наплести цілу купу фальшивих доказів, щоб знищити ненависного тобі ворога. Ти ніколи не бачила сестриного чоловіка, нічогісінько про нього не знала, але переконано заявила:

– У Біарріці вона стала жертвою якогось пройдисвіта, якогось готельного щура…

Коли сердешна померла від пологів (ох, не хочеться мені судити тебе жорстоко, як ти судила мене після смерті Марі), мало сказати, що ти не тужила – ти ніби раділа: "А хіба я не казала? Так і мало все скінчитися, вона сама йшла назустріч своїй погибелі". Тобі, звісно, не було в чому дорікнути. Ти виконала свій обов'язок. Нещасливиця добре знала, що рідня зустріне її з розкритими обіймами, що її чекають, досить їй тільки подати знак. І ти принаймні можеш сказати, поклавши руку на серце: ти не була її спільницею. Тобі, виявляється, дорого коштувало зберегти твердість: "Але ж бувають випадки, коли треба наступати самій собі на горло".

Ні, я не ганитиму тебе. Я навіть визнаю – ти була добра до Марінетиного сина, маленького Люка: прихистила його, коли не стало твоєї матері, яка до смерті піклувалася про нього. Ти брала його до себе на літні канікули і раз на рік їздила навідати його, – він учився в інтернаті на околиці Байони: "Я виконую свій обов'язок, раз батько не дбає про сина".

Я ніколи тобі не розповідав, як я познайомився у вересні 1914 року в Бордо з Люковим батьком. Я все тоді намагався дістати собі сейф у банку, але тоді всі сейфи розібрали втікачі-парижани[11]. Нарешті директор Ліонського кредиту повідомив мене, що один їхній клієнт повертається до Парижа і, може, погодиться поступитися мені сейфом. Коли він назвав його ім'я, я зрозумів, що йдеться про Люкового батька. Не думай, він зовсім не ірод, як ти собі його уявляєш. Звичайний собі чоловік. Йому тридцять вісім років, він зморений життям, очі так і бігають, і все боїться, як би його не взяли до війська. Який же він несхожий на того молодика, котрого я бачив чотирнадцять років тому на похороні Марінети і потім мав із ним ділову розмову! Він говорив зі мною відверто. На той час він жив з однією жінкою і хотів би вберегти Люка від спілкування з нею. І, бажаючи синові добра, він влаштував його у бабусі, мадам Фондодеж… Бідна моя Ізо, якби ти і наші діти знали, що я пропонував того дня цьому чоловікові! Тепер я можу розповісти тобі. Я хотів, щоб сейф він залишив за собою, а мені дав доручення. Тоді всі мої статки – готівкою й паперами – зберігалися б у сейфі разом із

документами про те, що все це Люкова власність. Поки я живий, його батько не мав би доступу до сейфу. Але після моєї смерті він став би повним його володарем, а ви б про це уявлення не мали…

Певна річ, я віддав би до рук цього чоловіка свою долю і своє багатство. Ось як тоді я вас ненавидів! І що ж? Він не пристав на таку угоду. Не зважився. Заговорив про свою чесність.

Як же я міг дійти до такого шаленства? На той час діти вже мали під тридцять, вони поодружувалися й остаточно стали на твій бік і при кожній нагоді виступали проти мене. Ви діяли тихою сапою, я зробився для вас ворогом. Але ж ти з ними обома, а надто з Женев'євою, не дуже мирила. Ти дорікала дочці, що вона завжди залишає тебе саму, ні в чому не питає твоєї ради, а все ж проти мене ви завжди виступали єдиним фронтом. А втім, усе йшло тишком-нишком, окрім урочистостей у родинному житті; так, скажімо, у нас точилися запеклі битви, коли приходила пора одружувати дітей. Я не хотів давати їм у руки гроші, а поклав щороку виплачувати ренту. Нашим сватам я не сказав, які мої статки. Я обстоював своє, я взяв гору, мене підтримувала ненависть, а крім того, любов – любов до маленького Люка. Свати, згнітивши серце, пристали на все, вони не мали сумніву, що калитка в мене туго напхана.

Але вас непокоїла моя мовчанка. Ви намагалися пронюхати таємницю. Женев'єва іноді бралася піддобрюватися до мене. Ото вахлайка! Я вже здалеку чув, як вона йде, гупаючи своїми важкими сабо. І я часто казав їй: "Після моєї смерті ви мене благословлятимете!" Звичайно, я казав, аби казати: втішно подивитися, як її очі блищатимуть од жадоби. Вона ж передавала тобі ці чарівні слова. Вся сімейка мліла од захвату. А я тим часом шукав такого викруту, щоб залишити вам тільки те, що годі було приховати. Я думав лише про маленького Люка. Я навіть надумав був заставити землю…

А все ж одного разу я попався на ваш гачок – це сталося після смерті Марі, того ж таки року. Я занедужав. Деякі симптоми нагадували хворобу, яка забрала нашу дівчинку. Я не люблю лікуватися, не терплю

лікарів і ліків. Але ти так напосідала, що я скорився, погодився лягти в постіль і викликати Арнозана.

Ти, звичайно, доглядала мене самовіддано і, мабуть, тривожилася за мене: іноді, коли ти питала, як я почуваюся, в твоєму голосі бриніло занепокоєння. Ти мацала мені лоб, як хворим дітям, захотіла, щоб тобі стелили в моїй кімнаті. Як уночі мене лихоманило, ти вставала й давала мені напитися. "Вона, здається, шанує мене, – казав я собі,– хто міг би подумати?.. Може, через те, що "добряче заробляю"? Та ні, гроші самі по собі її не тішать... А може, вона боїться, щоб після моєї смерті не похитнулося становище її дітей? Оце вже більше подібне до правди". Але я таки не вгадав.

Коли Арнозан оглянув мене, ти вийшла з ним на ґанок і заговорила своїм розкотистим голосом, що так часто зраджує тебе:

– Благаю, докторе, кажіть усім, що Марі померла від черевного тифу. А то ж, знаєте, мої двоє бідолашних братів померли від сухот, а тепер містом пішла чутка, ніби й Марі померла від тієї самої хвороби. Люди такі лихі, усе перетирають тебе на зубах. Я дуже боюся, щоб усе це не відбилося на долі Юбера й Женев'єви. Якщо чоловік важко хворий, знову почнуть усі язиком ляпати. Він так мене налякав: кілька днів я місця собі не знаходила, все думала про своїх нещасних дітей. Ви ж знаєте, у нього замолоду одна легеня теж була уражена. От і пішли чутки, – у нас усі про всіх знають, люди люблять всілякі плітки! Навіть коли б він помер від якоїсь заразної хвороби, ніхто б цьому не повірив, як не вірять, що Марі померла від тифу. І все б окошилося на моїх бідних дітях. Я була така зла на нього: не хоче лягати лікуватися, хоч криком кричи! Ніби все це тільки його стосується! Та що йому інші, про інших він ніколи не думає, навіть за власних дітей не турбується... Ні, ні, докторе, такій людині, як ви, важко повірити, що існують люди, подібні до мого чоловіка. Ви ж такий самий, як абат Ардуен, ви не вірите, що на світі є зло.

Я сміявся в своєму ліжку, і, вернувшись, ти запитала мене, чого я сміюся. Я відповів словами, що в нас із тобою в широкому вжитку:

– Та так, пусте.

– Чого ти смієшся?

– Та нічого.

– Про що ти думаєш?

– Ні про що.

X

Знов беруся до свого зошита після важкого припадку, майже місяць він протримав мене у ваших лабетах. Тільки-но хвороба обеззброює мене, ви всі вже тут як уродилися, всі збираєтесь біля постелі й назираєте за мною.

Минулої неділі завітав Філі, щоб посидіти зі мною. Було душно, я щось буркав у відповідь на всі його розпити, думки в мене плуталися, я задрімав… Надовго? Хтозна. Збудив мене звук його голосу. Я побачив у сутінках, що він увесь нашорошився. Очі в цього молодого вовка блищали. На зап'ястку вище годинника він ще носив золотого ланцюжка. Сорочка була розхристана на вутлих, як у дитини, грудях. Я знову задрімав. Прокинувся від рипу черевиків, ледь розплющив очі й почав стежити за ним крізь примружені вії. Він обмацував мій піджак, де у внутрішній кишені лежав гаманець. Серце в мене калатало, але я зусиллям волі змусив себе лежати нерухомо. Чи не здогадався він? Чомусь вернувся на своє місце.

Я вдав, ніби щойно прокинувся, спитав, чи довго я спав.

– Де там! Кілька хвилин, діду.

Мене так морозом і обдало: страшно самотнім стариганам, коли їх вистежує якийсь молодий відчаюга. Чи я часом не сказився? Мені здається, цей молодець може мене вбити. Сказав же якось Юбер, що Філі здатен на все.

Бачиш, Ізо, який я був нещасливий. А коли ти прочитаєш ці рядки, пізно вже буде жаліти мене. А мені все-таки приємно думати, що ти хоч тоді відчуєш до мене жаль. Не вірю я з твоє вічне пекло, зате знаю, що таке проклятий окаянний грішник тут, на землі; відступник, який завжди брів манівцями; нещасливець, який не вміє жити – не в житейському розумінні цих слів, а в глибокому їхньому значенні. Ізо, я мучуся. Віє південний вітер, суховій. Я знемагаю від спраги, і нема чого пити, крім теплої води з рукомийника. Сиджу на мільйонах, і хоч би тобі склянка холодної води.

Коли я ще терплю страшні для мене відвідини Філі, то, може, тому, що він нагадує мені іншого хлопця, нашого небожа Люка, якому нині уже б перейшло за тридцять. Я ніколи не заперечував твоїх чеснот, і ця дитина давала тобі нагоду розвивати їх у собі. Ти його не любила, в ньому не було нічого від Фондодежів, в цього Марінетиного сина, цього чорноокого хлопця з низько зарослим чолом і "мушками", як казав Юбер. Він учився погано в тому Байонському інтернаті, куди його віддали, але це тебе, як ти сама казала, не обходило. Досить, що ти морочилася з ним, коли він приїздив на канікули.

Ні, його цікавили зовсім не книжки. В наших краях, де вистріляно всю здобич, він майже щодня вертався додому з ловецькими трофеями. Якщо раз на рік у наших полях заводився заєць, він кінець кінцем ставав здобиччю Люка; як зараз бачу: хлопець іде головною алеєю винограднику й радісно піднімає вгору закривавленого зайця, стиснувши в кулаці його довгі вуха. Я завжди чув, як він вирушає на світанку. Я розчиняв вікно, з ранкової мли долинав його дзвінкий голос:

– Піду огляну перемети.

Він завжди дивився мені просто в очі і спокійно витримував мій погляд: він не боявся мене. Він взагалі не знав страху.

Іноді я їхав на кілька днів і якщо несподівано вертався, то звичайно, заходячи в дім, чув запах сигар, на підлозі у вітальні я не бачив килима і знаходив сліди перерваного бенкету. (Скоро я, бувало, за поріг, як Женев'єва та Юбер запрошували своїх приятелів і справляли гульбу, незважаючи на мою сувору заборону; а ти їм потурала, підохочувала на цей непослух. "Треба ж підтримувати стосунки", – казала ти). І в таких випадках миротворцем посилала до мене Люка. Його дуже смішило, що я наганяю всім страху.

– Вони саме танцювали у вітальні, а я взяв та й гукнув: "Дядько йде! Дивіться, он він на стежці!.." Аби ти бачив, як вони тікали!.. Тітка Іза і Женев'єва схопили таці з бутербродами і гайнули назад, у буфетну. Ото переполох був!

Тільки для самого хлопця, для нього єдиного я не був пострахом. Іноді я йшов з ним до річки – подивитися, як він вудить. Цей непосида умів годинами нерухомо чапіти на березі, мов та верба, і руки його ворушилися так само тихо й повільно, як її гілки. Женев'єва слушно казала, що в нього не артистична душа. Мовляв, він ніколи не вийде на терасу помилуватися місячним сяйвом. Він не міг захоплюватися природою, бо сам був часткою природи, злитою з нею, одною з сил її, живим джерелом серед чистих джерел.

Я думав про те, як рано відвернулася від нього доля: мати померла, батька було невільно згадувати в нашому домі, з малого віку в інтернаті,– занедбана дитина. Хіба цього всього не досить було б для мене, щоб моя душа дихала жовчю й ненавистю? А він так і світився радістю. Всі його любили. Яким дивним здавалося це мені! Адже мене

всі ненавиділи! А його всі любили, навіть я. Він до всіх усміхався, і до мене теж, хоч усміхався до мене не більше, ніж до інших.

Все в цьому хлопцеві було природно, і що мене найбільше вражало у міру того як він підростав – це чистота, це невідання зла, байдужість до спокуси зла. Наші діти також були добрими, нехай так, Юбер був просто зразковим хлопцем, як ти казала. Віддаймо тобі належне, це плоди твого виховання. Якби Люк ще жив і став би дорослим, за нього б не довелося турбуватися. Чистота його не здавалася набутою чи свідомою: то була прозорість струмка з кам'янистим дном. Вона світилася в ньому, як роса в траві. Я розповідаю про цю його рису, бо вона мене глибоко вразила. Твої моралізування, натяки, бридливі гримаси, закопилені губи не могли б дати мені справжнього розуміння природи зла. Я збагнув її мимоволі, лише завдяки цьому хлопцеві; це стало мені ясно лише набагато пізніше. Ти от гадаєш, що весь рід людський носить на собі печать первісного гріха, але ні одне око не знайшло цієї виразки в Люка: він вийшов з рук гончара довершеним і без найменшої щербинки. Зате я перед ним відчуваю всю свою неповноцінність.

Чи можна сказати, що я шанував його як сина? Ні, я любив його за те, що він анітрохи не скидався на мене. Я добре знаю, що саме Юбер та Женев'єва перебрали від мене: жадібність, зажерливу любов до життєвих благ, зневажливу владність (Женев'єва третирує свого чоловіка без усякого жалю і така ж пихата, як я). А Люк зовсім інший, я був певен, що не побачу в ньому своєї подоби.

Більшу частину року я про нього навіть не думав. Батько брав його до себе на Новий рік та великдень, а літні канікули він проводив у нас. Покидав наш край він у жовтні разом з іншими перелітними пташками.

Чи був він побожним? Ти казала про нього:

– Навіть на такому маленькому ледащові, як Люк, видно вплив святих отців. У неділю він завжди причащається... Правда, молитви він

одтарабанює нашвидку. Та зрештою кожен дає що може, більше нічого від нього вимагати.

Зі мною Люк ніколи не говорив про це, не робив ані найменших натяків. Усі його розмови були про щось конкретне. Іноді, коли він діставав з кишені ножа, поплавка, сопілку, щоб підманювати жайворонків, на траву падали чорні чотки, і він притьмом підбирав їх. У недільні ранки він здавався, може, трохи тихішим, ніж у будень: не такий життєрадісний, не такий свавільний, ніби сповнений чогось нового, дорогого.

Серед усього, що прихилило мене до Люка, було одне, що тебе, мабуть, здивує. Часом у неділю я впізнавав у цьому оленяті, яке вже перестало вибрикувати, брата нашої дівчинки, померлої дванадцять років тому, дарма що Марі зовсім не нагадувала його вдачею, – вона жахалася, як хто-небудь розчавить кузьку, і дуже любила, вистеливши мохом дупло в дереві, ставити туди фігурку божої матері, пригадуєш? Отож для мене у цьому ледащові, як ти його називала, оживала наша Марі чи, точніше, те саме джерело, що било з неї і разом із нею пішло під землю.

На початку війни Люк мав майже п'ятнадцять років. Юбера забрали до армії, в допоміжні частини. Всі попередні медичні огляди він терпів із філософським спокоєм, а ти місця собі не знаходила од тривоги. Довгі роки його вутлі груди будили в тобі болісний неспокій, а тепер ти сподівалася через них добитися звільнення від призову. Коли нудна канцелярщина і якісь особисті прикрощі викликали в Юбера охоту піти добровільно на фронт, і він починав, поки що намарне, клопотатися про це, ти відверто висловлювала побоювання, які досі старанно ховала від усіх. Ти казала: "З такою спадковістю, як у нього..."

Моя бідна Ізо, не бійся, я не кину в тебе каменя. Я ж бо сам ніколи тебе не цікавив; ти ніколи не придивлялася до мене, а на той час і поготів. Ти не помічала, не вгадувала, як у роки війни кожної зими зростав у мені неспокій. Люкового батька мобілізовано і взято до

якогось міністерства, і тепер хлопець проводив у нас не лише літо, а й різдво та великдень. Війна його захоплювала. Він усе боявся, що війна скінчиться перше, ніж йому мине вісімнадцять років. Раніше він ніяких книжок і в руки не брав, а тут поглинав спеціальну літературу, вивчав карти. Він займався гімнастикою. В шістнадцять років він уже був дорослим і загартованим парубком. Ось кого не зворушували балачки про поранених та вбитих! Із наймоторошніших розповідей про окопне життя, які я підсовував йому для читання, він виносив своє власне уявлення про війну як про грізний, але чудовий спорт, яким не завжди дістаєш змогу займатися. Треба було поспішати. Ох, як він боявся спізнитися! Він уже мав у кишені дозвіл свого бовдура-татуся. Наближалося його фатальне повноліття, в січні вісімнадцятого року, і я з трепетом стежив за кар'єрою старого Клемансо[12], так само як колись батьки в'язнів чекали падіння Робесп'єра, сподіваючись, що тиран упаде, перше ніж їхні сини стануть перед трибуналом.

Коли Люк був у таборі, в Сужі, і відбував там муштру, ти посилала йому теплі речі і всілякі ласощі, але казала іноді таке, що я ладен був убити тебе, моя бідна Ізо. Ось що ти казала:

– Бідний хлопець, було б дуже сумно, якби його вбили… але він принаймні не залишить по собі сиріт…

Звісно, нічого ганебного в цих словах не було.

І ось настав день, коли стало ясно: нема чого сподіватися, що війна скінчиться раніше, ніж Люка поженуть на передову. Коли фронт прорвали під Шмен-де-Дам, він приїхав до нас попрощатися на два тижні раніше, ніж ми сподівалися. Яка то була мука! Наберуся духу, щоб повернутися до одного моторошного спогаду, – він ще й тепер іноді будить мене вночі, і я прокидаюся з голосним зойком. Того дня я пішов до свого кабінету, дістав черес, зроблений у лимаря за зразком, який я йому дав. Я заліз на табуретку і спробував присунути до себе гіпсову голову Демосфена, що стояла на книжковій щафі. Я не міг її зрушити. Скарбничка була напхана луїдорами, що їх я кидав туди від дня

мобілізації. Я застромив руку в золото, яким дорожив над усе на світі, і набив ним черес. Коли я зіскочив з табуретки, цей обважнілий, вгодований металом удав обвився круг моєї шиї і придавив мені потилицю.

Я несміливо простяг черес Люкові. Він спершу не зрозумів, що я йому даю.

– Навіщо мені ця штука, дядю?

– Ще знадобиться, як будете на постоях або як у полон потрапиш... Та й мало що може статися... З ним ніколи не пропадеш.

– Го-го! – засміявся Люк. – У мене й так багато манаття. Невже ти думаєш, що я тягатиму на собі ще й цей монетник? Та при першій же атаці доведеться його викинути...

– Але ж, хлопче, на початку війни всі брали з собою золото, хто його тільки мав.

– Вони тоді ще не знали, що їх чекає, дядю.

Він стояв посеред кімнати; черес, напханий золотом, кинув на канапу. Цей рослявий хлопець здавався хирлявим у великій, не на зріст уніформі! З широкого коміра стирчала тендітна дитинна шийка. Стрижене волосся мовби забрало з собою всю його своєрідність. Його вже приготовлено до смерті, "обряджено", він став подібний до інших, невідмінний од інших, уже безіменний, уже пропащий... Він неуважно глянув на черес, потім звів очі на мене, і в погляді його були глум та презирство. А все ж він мене обійняв. Ми спустилися з ним до вхідних дверей. На порозі він оглянувся і гукнув:

– Передай ці гроші до Французького банку!

А мені вже й світ потьмарився. Я чув, як ти сказала йому сміючись:

– Е, ні, на це вже не сподівайся! Такого подвигу від нього не жди!

Двері зачинилися, я стояв нерухомо у передпокої, а ти мені сказала:

– Признайся: ти знав, що він не візьме твого золота. Просто зробив широкий жест.

Я згадав, що черес залишився на канапі. А що, як його поцупить слуга чи ще хтось… Я побіг нагору, схопив черес і завдав його собі на плечі. Мерщій висипати монети в Демосфенову голову!

Через кілька днів померла мати, а я майже не помітив цього. Вона вже два-три роки нічого не тямила, жила не з нами. Тепер ось щодня думаю про матір, але згадується вона мені такою, якою була замолоду; образ тієї старої, якою вона стала, стерся. Кладовищ я не люблю, але на її могилу іноді ходжу. Правда, квітів не приношу відтоді, як помітив, що їх крадуть. Вбогі цуплять троянди багатіїв, наживаються коштом небіжчиків. Треба поставити огорожку, але тепер усе таке дороге. Люк – той не має могили. Він пропав, пропав безвісти. Я зберігаю в гаманці ту єдину картку, що її він устиг написати: "Все гаразд, посилку отримав, цілую". "Цілую". Таки сказав мені добре слово, бідне моє хлоп'я.

XI

Цієї ночі я прокинувся від ядухи. Довелося встати. Додибав до свого крісла і там під завивання лютого вітру перечитав останні сторінки, – аж дивно, які темні закутки душі вони освітлюють. Перше ніж знов узятися до писання, я посидів біля вікна. Вітер стих – ані війне. Калез мирно спав під рясними зорями. І раптом близько третьої години ночі знову знялася буря, в небі загуркотіло, впали важкі крижані краплі. Вони так ляпотіли по черепиці, що я злякався, – чи не падає град? Серце моє завмирало.

З виноградника тільки-но зійшов цвіт; майбутній урожай в'яжеться в лозах, але зав'язь – мов ті ягнята, яких мисливець прив'язує до дерева і залишає в пітьмі, принаджуючи хижаків: дві громові хмари клубочаться над моїми приреченими виноградниками.

А що мені тепер до того винобрання? Більше мені нема чого брати у цьому світі. Я можу тільки одне: пізнати трошки самого себе. Слухай, Ізо, після моєї смерті ти знайдеш серед паперів мою останню волю. Я склав свій заповіт за кілька місяців по смерті Марі, коли був хворий, і через дітей ти турбувалася за мою долю. Там ти прочитаєш моє кредо: "Якщо я перед смертю дам себе напутити священикові, то зараз, при доброму розумі і притомним бувши, я заздалегідь проти цього протестую, бо тільки, скориставшись із занепаду розумових здатностей і фізичної снаги, зможуть домогтися від мене того, що мій розум відкидає".

Отож мушу визнати: уже два місяці, як, перемагаючи огиду, придивляючись до себе, я відчуваю, як усе мені стає ясно: саме тепер вабить мене релігія. І не заперечуватиму: я помічаю в собі поривання, які могли б привести мене до бога. Я зумів би побороти цю спокусу, якби мені вдалося змінитися так, що я почав би подобатися самому собі. Так, цьому було б покладено край, я просто сприймав би те за слабість. Але як подумаю, скільки в мені затятості, яка зашкарубла моя душа, який дивовижний я маю хист викликати до себе недовіру і створювати довкола пустку, – страшно стає, і залишається єдина надія... Знаєш, що мені здається, Ізо? Не для вас, праведників, бог сходив на землю, а для нас, грішників. Ти мене не знала і не відала, що діється в моєму серці. Може, прочитавши ці сторінки, ти не так мене зневажатимеш. Ти побачиш: усе-таки в глибині душі я мав добрі почуття, що їх будила Марі своєю дитячою ласкою та ще малий Люк, коли, вернувшись у неділю з меси, він сідав на лаву перед будинком і дивився на моріжок.

О! Тільки ти не думай, що я про себе дуже високої думки. Я знаю своє серце, цей гадючник; його душать змії, насичують його отрутою; воно ледве б'ється під цим клубком. І несила розплутати це гаддя – його

треба розітнути гострим ножем, ударом меча: "Не мир, а меч я приніс вам"[13]

Завтра, може, я зречуся того, що звірив тобі тут, так само як зрікся цієї ночі того, що написав тридцять років тому як останню свою волю. Бо я ж ненавидів лютою ненавистю все, що ти сповідала, і досі ненавиджу тих, хто лише називається формально християнином. Хіба не правда, що багато хто з них применшує нашу надію на вічне життя, спотворює образ нашого спасителя? "Яким таким правом ти їх судиш? – скажеш ти мені.– В тобі самому стільки паскудства!" Ізо, а чи нема в моєму паскудстві чогось ближчого до символу, якому ти поклоняєшся, ніж у них, у цих чеснотливих? Написане тут здасться тобі, звичайно, недоречним блюзнірством. Як мені довести свою правоту? Чому ти не говориш зі мною? Чому ти ніколи не говорила зі мною? Може, знайшлося б у тебе таке слово, що дійшло б до мого серця? Цієї ночі я все думаю: а може, ще не пізно почати нам із тобою життя наново? Може, не чекати смертної моєї години, а зараз віддати тобі ці сторінки? Може, попросити тебе, іменем твого бога заклинаючи, прочитати все до кінця? І діждатися тієї хвилини, коли ти скінчиш читати? А що, коли б я раптом побачив: ти входиш до моєї кімнати, вмиваючись слізьми? І, може, ти розкрила б мені свої обійми? А що, якби я виблагав у тебе прощення і ми обоє попадали навколішки одне перед одним?

Буря, здається, вщухла. В небі блимають досвітні зорі. Раптом мені здалося, ніби дощ знову припустив; але ні, то падають краплі з листя. Чи не лягти й мені в ліжко? Може, не мучитиме ядуха. Вже не можу писати, дедалі частіше кидаю перо і відхиляюся на тверде бильце...

Якесь зміїне сичання, потім оглушливий гуркіт; небо розпанахала блискавка. Запала лиховісна тиша, а за нею на пагорках почали вибухати бомби – їх кидають виноградарі, щоб розійшлися хмари з градом або ж пролилися дощем. Ракети злітають з того боку, де тремтять, чекаючи страшного лиха, Барсак і Сотерн. Церква в Сен-Венсені видзвонює в усі дзвони, щоб відвернути град, – наче хтось співає на все горло, коли йому страшно. І раптом по черепиці щось

затарабанило, мовби хто сипонув пригорщу камінців… Градини! Як і колись, я припав до вікна. Загрюкали віконниці в кімнатах. Ти гукнула чоловікові, що біг по подвір'ю:

– Великий град?

Той відповів:

– Та величенький. На щастя, падає впереміш із дощем.

Коридором пролопотіли босі ноги – якесь дитя злякалося. Я звично прикинув: "Сто тисяч франків збитків", – але не зрушив з місця. А колись ніщо б мене не втримало, я б вибіг з дому. Знайшли ж мене якось уночі серед виноградника: я стояв під градом у пантофлях, з погаслою свічкою в руці. Мене поривав туди глибокий інстинкт селянина, хотілося кинутись на землю, ніби я міг затулити своїм тілом виноградник, битий градом, Але цього вечора мені стало чуже все те, що в найглибшому значенні цього слова було моїм добром. Нарешті порвалися сіті. Не знаю як, не знаю, що визволило мене від них. Ізо, але пута мої поспадали, я кудись бреду. Яка сила тягне мене? Сліпа сила? Любов? Може, й любов.

Частина друга

XII

Париж, вулиця Бреа

Як це я надумався покласти у валізу цей зошит? Що мені тепер робити зі своєю нескінченою сповіддю? З близькими я порвав. Та, для якої я розкриваю тут усю свою душу, аж до самого дна, не повинна існувати більше для мене. Нащо ж мені ця морока? Та ось у чому річ: я несвідомо знаходив у цьому полегкість, розраду. А яке світло кидають на мене останні рядки, написані тієї горобиної ночі, коли падав град! Чи не охопив мене тоді шал? Ні, ні, не говорімо тут про шал. Не треба

навіть згадувати цього слова. А то вони здатні ще повернути його проти мене, якщо ці сторінки потраплять їм до рук. Тепер ці записи уже не звернені ні до кого. Треба їх знищити, тільки-но мені погіршає… А може, я заповім їх моєму синові, я його ще не знаю, але зараз розшукую в Парижі. Коли я згадував про мою любовну пригоду 1909 року, мені кортіло признатися Ізі в його існуванні, і я замалим не сказав, що моя коханка втекла від мене до Парижа, щоб приховати свою вагітність.

Я здавався собі великодушним, бо перед війною щороку пересилав на матір та дитину шість тисяч франків, Мені зроду і на думку не спадало набавити цю суму. Отже, я сам і винен, що застав їх тут прибитими, приниженими, на важкій роботі.

Я оселився в сімейному пансіоні на вулиці Бреа, оскільки вони мешкали в цьому самому кварталі. Між шафою і ліжком мені ледве стає місця, щоб писати. А гуркіт! Раніше на Монмартрі було тихіше. Мені ввижається, що тепер сюди напустили божевільних, і ті ніколи не сплять. Моя рідня робила менше галасу, збившись у Калезі на ґанку тієї ночі, коли я на власні очі бачив, на власні вуха чув… Нащо це згадувати? Та хай би хоч душу розважити, зафіксувавши бодай ненадовго цей жорстокий спогад… А втім, навіщо мені нищити ці сторінки? Мій син, мій спадкоємець, має право все знати про свого батька. Цією сповіддю я хоч трошки спокутую власну вину перед ним, бо, відколи він народився, я цурався його.

Гай-гай! Досить мені було, двічі зустрітися з ним, і я вже мав про нього певну думку. Для такого, як він, моя писанина буде зовсім не цікавою. Що він може тут збагнути, цей жалюгідний прикажчик, цей бовдур, який тільки й знає ставити на коней?

Вночі, коли поїзд ішов із Бордо до Парижа, я намагався уявити собі, що він мені закидатиме, і заздалегідь готувався оборонятися. Як на нас впливають усі ці шаблонні повороти романів і театральних вистав! Я не мав сумніву, що в мого позашлюбного сина душа сповнена гіркоти й високих дум! Я наділяв його то суворим благородством Люка, то вродою

Філі. Що завгодно уявляв, лише не те, що він може нагадувати мене. Невже є батьки, які тішаться, коли їм кажуть: "Ваш син схожий на вас!"?

Я виміряв ненависть до самого себе, побачивши перед собою свого двійника. Я любив Люка як рідного сина за те, що він анітрохи мене не нагадував. Робер, проте, де в чому різнився від мене: він, нездара, не витримав навіть найлегших іспитів. Після кількох марних спроб він махнув на науку рукою. Мати, жили з себе висотуючи, щоб вивести його в люди, почала зневажати його. Вона повсякчас його під'юджує, натякаючи на його провали; він хнюпиться, бо не може примиритися, що пропало стільки грошей. Ось у цьому він справжній син. Але те, що я збираюся його озолотити, передати йому цілу маєтність, ніяк йому в голові не вкладається. Йому бракує уяви. Такого багатства він не може осягнути і не вірить несподіваному диву. Щиро кажучи, і мати, і він сам боїться:

– Це ж незаконно... нас можуть посадити...

Ця пухлява бліда жінка з фарбованим білявим волоссям, ця карикатура на ту дівчину, яку я колись кохав, утупила в мене все ще гарні очі:

– Якби я зустріла вас на вулиці,– сказала вона, – то не впізнала б.

А я, хіба я впізнав би її? Я боявся, що вона має на мене серце, захоче помститися мені. Я боявся чого завгодно, тільки одного не чекав: цієї понурої байдужості. Вона зчерствіла, отупіла од восьмигодинного клацання на машинці і боїться скандалів. Ця жінка ще зберегла хворобливий страх перед правосуддям, з яким мала сутички в минулому. Але ж я розтлумачив їй свій намір: Робер візьме в якомусь банку сейф на своє ім'я, я перенесу туди свої статки. Він дасть мені доручення на право відчиняти сейф і зобов'яжеться не торкатися цього сейфа до дня моєї смерті. Звичайно, я вимагатиму, щоб він підписав заяву, де визнав, що все у сейфі належить мені. Не можу я віддаватися в

його руки, я зовсім його не знаю. Мати й син заперечують – мовляв, після моєї смерті знайдуть цей документ. Ці ідіоти нещасні не хочуть покластися на мене.

Я спробував пояснити їм, що можна в усьому довіритися сільському адвокатові Буррю, він мені зобов'язаний, і я веду з ним справи уже сорок років. У нього зберігається пакет з паперами, на якому я написав: "Спалити в день моєї смерті". І я певен: він його спалить. Я поклав туди і Роберову заяву. Я цілком певен, що Буррю все спалить, до того ж у ньому, цьому пакеті, лежать папери, які йому вигідно знищити.

Проте Робер та його мати бояться, що після моєї смерті Буррю нічого не спалить і візьметься їх шантажувати. Я й про це подумав; що ж, тоді я передам їм до рук таке, від чого Буррю миттю опиниться на каторзі, якщо писне хоч слово. Роберову заяву Буррю має спалити в них на очах, і лише тоді вони повернуть йому зброю, яку я їм дам. Чого їм іще треба?

Але вони нічого не можуть зрозуміти, ця дурепа і цей бевзь, вперлися і торочать своє. Я їм підношу мільйони, а вони замість упасти навколішки, як я гадав, сперечаються, розводяться... Нехай і справді є якийсь ризик! Справа варта заходу! Так ні, вони не хочуть підписувати документ:

– А як нам подавати декларацію для прибуткового податку? Тут усе не так просто! Ми ще матимем халепу...

Ох і ненавиджу я свою рідню, коли ще не витурив цих двох дурнів і не хряснув у них перед носом дверима! Вони бояться моєї рідні:

– Та вони почують, де собака заритий... і потягнуть нас до суду...

Робер і його мати гадають, що мої кревні вже попередили поліцію і що за мною стежать. Тому вони згоджуються сходитися зі мною лише вночі чи на околиці міста. Та хіба мені з моїм здоров'ям можна не спати

ночами і цілі дні роз'їжджати на таксомоторі! Навряд чи мої щось мають на підозрі: я не вперше мандрую сам, і звідки їм знати, що недавно вночі в Калезі я, невидимий для них, був на їхній військовій раді? Принаймні вони ще не вистежили мене. І ніщо не завадить мені цього разу домогтися свого. А від того дня, як Робер пристане на мою пропозицію, я спатиму спокійно. Він боягуз, а тому сидітиме й не рипнеться.

Сьогодні ввечері, тринадцятого липня, грає оркестр просто неба, на вулиці Бреа кружляють пари. О мирний Калез! Згадую останню ніч перед від'їздом: незважаючи на лікареву заборону, я випив таблетку вероналу і міцно заснув. Нараз щось мене вирвало зі сну, я глянув на годинник. Була перша ночі. Мене злякав гомін – вікно я залишив відчиненим. Дослухаюся – і на подвір'ї, і в вітальні тиша. Я рушаю до туалетної кімнати, вона виходить вікном на північ, до ґанку. Саме тут незвично пізньої пори й зібралася сімейка. Вночі їм не було кого боятися: вони самі, на цей бік виходять лише вікна туалетних кімнат та коридору.

Ніч була тепла й тиха. В короткі хвилини мовчанки я чув хрипкий Ізин подих, чув, як чиркають сірники. На чорних берестах не колихався жоден листочок. Я не зважився визирнути з вікна, але впізнавав кожного свого ворога по голосу, сміху. Вони не сперечалися, не сварилися. Хтось – Іза чи Женев'єва – кинув репліку, і потім запала довга тиша. Тоді раптом, відповідаючи Юберові, щось заперечив Філі, і тут усі заговорили одне поперед одного.

– А ти певна, мамо, що в вогнетривкій шафі він тримає тільки не дуже важливі папери? Скнари завжди необачні. Згадай, він хотів дати Люкові, якомусь хлопчиськові, купу золота… Де він ховає те золото?

– Ні, тільки не в вогнетривкій шафі, він знає, що мені відомий шифр, яким відчиняється замок: Марі. Він лазить туди, лише коли треба поновити страховий поліс чи перевірити, скільки податку сплачено.

– А може, ми з податкового листа довідаємося про суму його прибутків, він же приховує їх від нас.

– Але ж там лише те, що стосується його нерухомості, я вже переконалася.

– Це теж дуже показово, вам не здається? Відчувається, він усе продумав.

Філі, позіхаючи, буркнув:

– Ні, ви тільки подумайте, справжнісінький крокодил! От уже не поталанило мені. Нарватися на такого крокодила!

– Як хочете знати мою думку, – промовила Женев'єва, – ви нічого не знайдете і в сейфі, що в Ліонському кредиті… Прошу, Жаніно?

– Мамо, що ж воно виходить? Кажуть же, ніби він тебе любить трохи. Адже іноді дід виявляв до вас доброту, коли ви були маленькі. Хіба ні? Ну, то нарікайте самі на себе. Не зуміли підлеститися. Ви просто незграби. Треба було оточити його турботою, приручити його. Я б усього добилася, я певна, тільки ось не терпить він мого Філі.

Юбер гостро перебив небогу:

– Певно, нахабність твого чоловіка нам дорого обійдеться.

Філі засміявся. Я ледь визирнув надвір. Вогник запальнички на мить освітив його згорнуті долоні, пухке підборіддя, товсті губи.

– Годі-бо! Він і так терпіти вас не міг.

– Ні, раніше він менше ненавидів нас…

– А ви згадайте, що бабуся розповідала, – озвався знову Філі.– Як він поводився, коли втратив дочку… Здавалося, йому начхати було на все. А на кладовище і не потикався…

– Ні, Філі, це вже занадто. Марі він любив, тільки її єдину любив у всьому світі.

Якби не це заперечення Ізи, проказане кволим, тремтячим голосом, я не міг би стриматися. Я сів на низенького стільця і, подавшись уперед, сперся головою на підвіконня. Женев'єва мовила:

– Якби Марі була жива, нічого цього не сталося б. Він би просто не знав, як годити їй…

– Оввa! Так само не злюбив би її, як і всіх. Він же ірод. У ньому нема нічого людського…

– Прошу вас, Філі, не кажіть так про мого чоловіка, та ще при мені й дітях. Ви повинні його шанувати.

– "Шанувати! Шанувати!" – І Філі, здається, пробурмотів: – Ви, може, гадаєте, дуже весело попасти в таку родину…

Його теща сухо сказала:

– А вас ніхто й не силував.

– А нащо було туману напускати?.. "У нас такі надії!" Ну годі, тепер Жаніна реве. Що таке? Що я такого сказав? – І він досадливо забурчав: – Ех! Те-те-те!

Мені було чути тільки, як сякається Жаніна. Чийсь голос – я так і не розібрав чий – сказав стиха:

– Як зоряно!

На сен-венсенській дзвіниці вибило другу годину.

– Діти мої, пора спати.

Юбер запротестував: не можна розходитися, нічого не вирішивши. Давно пора діяти. Філі підтримав його. На його думку, я вже стою однією ногою в могилі. Проґавивши час, марно буде щось робити. Старий, мовляв, ужив усіх заходів…

– Та зрештою скажіть, любі мої дітки, чого ви од мене чекаєте? Я все перепробувала. Більше нічого нездатна зробити.

– А от і здатна, – мовив Юбер, – усе залежить від тебе.

І щось зашепотів. Я нічого не міг розчути. То головного я не дізнаюся? Нарешті озвалася Іза, і з її голосу я збагнув, що вона обурена, шокована:

– Ні, ні, мені це зовсім не до вподоби.

– А хіба важливо, мамо, чи воно тобі до вподоби, чи не до вподоби? Треба врятувати нашу спадщину, та й годі.

І знову пішли перешепти, і знову їх урвав Ізин вигук:

– Це дуже жорстоко, дитино моя!

– Та ви ж не можете, бабусю, і далі бути його спільницею. Він вас позбавить спадщини саме з вашого дозволу. Своєю мовчанкою ви потураєте йому.

– Жаніно, серце моє, як ти можеш…

Бідна Іза, скільки ночей просиділа вона біля узголів'я цієї реви, яку вона взяла до своєї кімнати, бо батьки хотіли спати собі любесенько, а жодна нянька вже не згоджувалася возитися з нею… Жаніна говорила сухим, зухвалим тоном, – я б їй всипав за такий тон. І насамкінець додала:

– Мені, звісно, прикро казати вам, бабусю, такі речі. Але це мій обов'язок.

Її обов'язок! Так вона називає свою чуттєву жагу, свій страх, що її покине цей шалапут, який саме засміявся дурним сміхом…

Женев'єва підтримала свою дочку: таки правда, легкодухість можна вважати за спільництво. Іза зітхнула:

– Може, діти мої, найкраще написати йому листа?

– Е, ні, ніяких листів! – обурено вигукнув Юбер. – Якраз листи й гублять людей. Маю надію, мамо, ти йому ще не писала?

Іза призналася, що двічі чи тричі писала мені.

– Але без погроз і образ?

Іза мовчала. А я сміявся… Так, так, вона писала мені, і я зберігаю ті листи: в двох вона мене ганьбить, а третій лист майже ніжний; отож довелося б їй програти процеси, якби її немудрі дітки умовили подати на мене до суду й вимагати розлучення. Тепер усі вони стурбувалися. Отак і в собак – один гиркне, і вся зграя починає гарчати.

– Ви йому не писали, бабусю? Він не має на руках якихось листів, небезпечних для вас?

– Ні, не має… Ось тільки Буррю, цей повірений з Сен-Венсена, котрого мій чоловік не знаю вже як убрав у шори, якось сказав мені плачливим голосом, – а він же пройда й лицемір, – сказав мені: "Ах, пані, навіщо ви йому писали? Це було так необачно…"

– Що ж ти йому написала? Маю надію, без усяких образ?

– В одному листі були докори, і такі гострі,– це після смерті Марі. А потім я ще раз написала, дев'ятсот дев'ятого року. Тоді він мав зв'язок серйозніший, ніж інші його зв'язки.

І коли Юбер пробурчав: "Це дуже важливо, вкрай важливо…" – Іза, заспокоюючи його, сказала, що потім усе залагодилося, вона перепросила його за різкі слова і визнала свою неправоту.

– Ой-ой-ой! Оце-то букет! Тоді йому нема чого боятися процесу про розлучення…

– Але чому ж ви думаєте зрештою, що він має чорні заміри проти вас?

– Годі-бо! Треба бути сліпцем, щоб цього не бачити. А непроникна таємниця, в якій він провертає свої фінансові операції? А його натяки? А ті слова, що колись вихопились у Буррю при свідках: "Та й кислі вони матимуть пики після смерті старого…"

Вони сперечалися так запекло, ніби старої матері не було тут. Зойкнувши, вона підвелася з крісла.

– Мені шкідливо, – сказала вона, – з моїм ревматизмом сидіти ночами надворі.

Діти не озвалися жодним словом. Далі я почув, як вони, не уриваючи своїх розмов, буркали матері "на добраніч". Мабуть, їй довелося самій обійти всіх і самій поцілувати всіх підряд, вони ж навіть не зрушилися з місця. З обачності я ліг у ліжко. На сходах почулися важкі кроки. Іза підійшла під мої двері, я чув її важкий віддих. Потім поставила свічку па підлогу й відчинила двері. Підступила до ліжка. Нахилившись наді мною, дивилася, чи я сплю. Як довго вона стояла біля мене! Я боявся зрадити себе. Вона дихала коротко й швидко. Нарешті двері за нею зачинилися. Коли гуркнула засувка в її кімнаті, я знову повернувся до туалетної на підслухи.

Діти ще й не розійшлися. Але розмовляли тепер упівголоса. Багатьох слів я так і не розчув.

– Він був не з її світу, – казала Жаніна. – Це теж важливо. Філі, серце моє, ти кашляєш. Накинь на себе пальто.

– Власне, найбільше він ненавидить не дружину, а нас. Це просто неймовірна річ! У романах і то такого не знайдеш! Я не суддя мамі,– закінчила Женев'єва, – але вона надто поблажлива до нього...

– Чорт! – Це вже голос Філі.– Посаг вона завжди собі верне. Дід Фондодеж дав за нею акції Суецького каналу... Від вісімсот вісімдесят четвертого року вони ого як підскочили...

– Акції Суецького каналу? їх уже продано...

Я одразу впізнав нерішучі інтонації, затинання чоловіка Женев'еви; цей бідолаха Альфред досі не пустив ані пари з уст. Женев'єва і тут його урвала гострим, крикливим голосом, яким завжди розмовляла з чоловіком:

– Ти з глузду з'їхав! Хіба акції Суецького каналу продано?

Альфред розповів, що у травні він зайшов до тещі якраз, коли та підписувала запродажну, і вона йому сказала: "Здається, саме час їх продати, вище вони не піднімуться, а що далі, то більше знецінюватимуться..."

– І ти нас не попередив? – гукнула Женев'єва. – Та ти несусвітний бовдур! Це він звелів їй продати акції! І ти говориш про це так спокійно, ніби нічого й не сталося...

– Але ж я гадав, Женев'єво, що мама тримає вас у курсі. А оскільки за шлюбним контрактом чоловік не має права на посаг...

– Воно-то так, а хто поклав до кишені прибуток від цієї операції? Як ти гадаєш, Юбере? Кажете, він вас ні словом не попередив? О боже, все життя прожити з таким чоловіком...

Втрутилася Жаніна – попрохала говорити тихіше: ще збудять її дівчинку. Кілька хвилин розмова точилася так тихо, що я нічого не міг розібрати. Потім піднісся Юберів голос:

– Я все думаю про те, що вони щойно казали. На маму сподіватися нема чого, вона на таке не піде. Принаймні треба її підготувати до цього не поспішаючи...

– А може, їй здасться все-таки кращим це, ніж розлучення. Адже розлучення судом неминуче приведе і до церковного розлучення, а отже, тут постає питання сумління... Звичайно, те, що запропонував Філі, на перший погляд не надто справедливо. То й що? Не ми ж будемо суддями. Зрештою все залежить не від нас; нам треба тільки порушити питання. Його буде розв'язано на нашу користь лише тоді, коли компетентні власті визнають це за потрібне!

– А я вам ще раз кажу, що все це вилами по воді писане, – заявила Олімпія.

Певне, Юберову дружину довели до білого жару, раз вона так галасує. Вона заявила, що я людина врівноважена, маю здоровий глузд.

– І можу вам сказати, – додала вона, – що я часто з ним згодна, і я зуміла б ним крутити, як сама схотіла б, аби не втручалися тільки ви...

Я не розчув, що сказав їй Філі, мабуть, пустив якогось дотепа, бо всі засміялися, і тільки-но Олімпія розтуляла рота, знову знімався регіт. До мене долітали уривки фраз:

– Ось уже п'ять років, як він не виступає в суді. Не може більше виступати.

– Через серце?

– Так, тепер через серце. Але коли він вийшов із суду, то ще не був тяжко хворий. Не ладнав з колегами – ось у чому річ. Сутички відбувалися прилюдно, і я вже зібрав про них деякі свідчення...

Марно я напружував слух. Філі і Юбер зсунули стільці, і я чув лише невиразне бубоніння, потім обурений вигук Олімпії:

– Годі-бо! Це єдина людина, з якою я можу побалакати про книжки, обмінятися думками, і ви хочете...

З відповіді Філі я розчув лише: "Несповна розуму". А потім раптом озвався одвічний мовчун, Юберів зять, і вимовив приглушеним голосом:

– Прошу вас шанувати мою тещу.

Філі відповів, що він просто пожартував. Чи ж вони обидва не були жертви в цій справі? Юберів зять тремтячим голосом почав запевняти,

що він не вважає себе за жертву й одружився з кохання, а тоді всі хором гукнули: "І я!", "І я!", "І я теж!" Женев'єва глузливо сказала чоловікові:

– Ах! І ти теж? Ну й хвалько! То ти одружився зі мною, не знаючи нічого про батькові статки? А згадай, що ти мені прошепотів у вечір наших заручин? "Він нічого не хоче нам сказати. Та байдуже. Ми ж добре знаємо, багатство його величезне".

Гримнув сміх, потім загули голоси, і серед них знову піднявся Юберів. Юбер говорив сам кілька хвилин; я почув останню його фразу:

– Йдеться передусім про справедливість, про моральність. Ми боронимо своє майно і священні права сім'ї.

У глибокій, досвітній тиші їхні слова долинали до мене виразніше.

– Стежити за ним? У нього зв'язки з поліцією, я вже не раз переконувався. Його попередять…

А за кілька хвилин:

– Всім відома його твердість, його жадібність. Треба відверто сказати, в двох чи трьох процесах він нібито поводився неделікатно. Але щодо здорового глузду, врівноваженості…

– У кожному разі, ніхто не заперечуватиме, що він ставиться до нас не по-людськи, не по-світськи, протиприродно.

– І ти гадаєш, моя маленька Жаніно, – сказав Альфред своїй дочці,– що цього досить, щоб поставити діагноз?

Я зрозумів, я все зрозумів! У моїй душі запанував глибокий спокій, утихомирення дала мені ця певність: вони самі іроди, а я жертва. Мені

приємно було, що моєї дружини нема серед них. Поки вона була тут, то якось ще боронила мене, і при ній вони не зважувалися заїкнутися про свої задуми. Тепер мені все відомо, але я їх не боюся. Ну й бовдури! Та хіба вам пощастить запровадити опіку над такою людиною, як я, або запроторити мене до божевільні? Спробуйте лишень пальцем кивнути, то я одразу поставлю Юбера в безнадійне становище. Він і гадки не має, що його доля в моїх руках. А щодо Філі, то я маю ціле досьє… Я не збирався з нього скористатися. А втім, я й тепер його притримаю, не пущу в хід. Досить лише показати їм усім зуби.

Вперше в житті я відчув утіху від того, що я не найгірша людина. Я не маю охоти мститися їм. Принаймні я не вигадуватиму іншої помсти для них, окрім позбавлення спадщини. А вони ж її чекають не дочекаються! Висохли з нетерплячки, вмиваються потом з тривоги.

– Зірка скотилася! – гукнув Філі.– Я не встиг нічого загадати!

– Ніколи не встигнеш! – сказала Жаніна.

А її чоловік підхопив з незмінною своєю дитячою веселістю:

– Як побачиш падучу зірку, зразу гукай: "Мільйони!"

– Ну й дурень же цей Філі!

Всі попідводилися. Під садовими стільцями шурхотіла жорства. Я почув, як брязнув засув біля входу, потім у коридорі захихотіла Жаніна. Загуркотіли зачинювані двері. Я дав собі слово. У мене вже два місяці не було ядухи. Отже, ніщо не заважало мені податися до Парижа. Звичайно, я їду без попередження. Але я не хочу, щоб ця мандрівка скидалася на втечу. До ранку я обмірковував свій давній план. Я його зважив з усіх боків.

XIII

Я встав опівдні, втому як рукою зняло. Викликав Буррю телефоном, він приїхав після того, як я поснідав. Майже годину ми з ним розмовляли, проходжуючись під липами. Іза, Женев'єва та Жаніна здалеку стежили за нами, і я тішився з їхньої тривоги. Шкода, що чоловіки в Бордо! Вони говорять про низенького дідка-повіреного: "Буррю за нього ладен душу згубити". А насправді нещасний Буррю – мій невільник, я його узяв у шори. Як же він, бідолаха, благав мене того ранку, щоб я не давав зброї проти нього в руки можливого мого спадкоємця…

– Не турбуйтеся, – казав я йому, – він же поверне вам цей папір, тільки-но ви спалите підписану вами заяву…

Йдучи, Буррю низенько вклонився дамам, а вони ледь кивнули у відповідь, і він насилу сів на свого велосипеда. Я підійшов до жінок і заявив, що ввечері вирушаю до Парижа. Іза почала відраджувати: нерозумно їхати самому з такою хворобою.

– А що діяти? – відказав я. – Треба віддати важливі розпорядження. Хоч ви того не помічаєте, але я думаю про вас.

Вона тривожно дивилася на мене. Іронічний тон зрадив мепе. Жаніна глянула на матір і сказала:

– Бабуся або дядько Юбер могли б поїхати замість вас, дідусю.

– Слушна думка, дитино моя… Дуже слушна! Але, бач, я звик усе робити сам. До того ж це погано, я сам знаю, що погано, але я нікому не довіряю.

– Навіть своїм дітям? Ох, дідусю!

Як манірно і з яким притиском вимовила вона слово "дідусю"! Жаніна напустила на себе лагідний, чарівний вигляд. Ах! Цей пронизливий

голос, я чув його минулої ночі у хорі інших родичів... І я засміявся дуже небезпечним для мого здоров'я сміхом, задихаючись, кашляючи. Мабуть, налякав їх. Ніколи не забуду жалюгідного, змарнілого Ізиного обличчя. Певне, в неї теж були приступи. Жаніна, мабуть, почала в'язнути до неї, тільки-но я повернувся до них спиною: "Не давайте йому їхати, бабусю..."

Але моя дружина вже втомилася воювати, вона геть знемоглася, виснажилася, знесилилася. Недавно я чув, як вона сказала Женев'єві:

– Якби оце лягти, заснути та й уже не прокинутися...

Тепер мені було шкода її, як колись було шкода бідну матір. А діти штовхали проти мене цей старий, розбитий, не придатний уже служити таран. Безперечно, вони любили її по-своєму; змушували, щоб вона викликала лікаря, дотримувалася його приписів. Коли дочка й онука пішли, Іза підступила до мене:

– Слухай-но, – квапливо сказала вона. – Мені потрібні гроші.

– Сьогодні у нас десяте. А я дав тобі першого на цілий місяць.

– Так, але мені довелося позичити Жаніні: вони у великій скруті. В Калезі я завжди заощаджую: я верну тобі з тих грошей, що ти даси мені в серпні...

Я відповів, що такі витрати мене не обходять, мені нема чого утримувати якогось Філі.

– Я заборгувала різникові й пекареві.. Ось поглянь...

І вона дістала рахунки з сумочки. Мені стало шкода її.

Я запропонував підписати чеки:

– Так принаймні я буду певен, що гроші не підуть куди-інде…

Вона згодилася. Я взяв чекову книжку і тут помітив, що Жаніна з матір'ю стежать за нами, гуляючи по розарію.

– Певен, – мовив я, – вони гадають, ніби ми розмовляємо про щось інше…

Іза здригнулася. Потім тихо сказала:

– Про що ж нам балакати?

Тієї миті щось підступило до мого серця. Я схопився за груди обіруч – жест їй добре відомий. Вона стрепенулася.

– Тобі погано?

Я вчепився за її руку. Здавалося, в липовій алеї стоїть подружня пара, що прожила довге життя душа в душу. Я прошепотів:

– Нічого, мені вже краще.

Вона, мабуть, подумала, що настала така хвилина, мабуть, єдина нагода, коли можна поговорити зі мною. Але їй уже забракло сил. Я помітив, що вона й сама важко дихає. Хоч який я був хворий, проте тримався. А вона піддавалася хворобі, бо думала не про себе, а тільки про дітей.

Вона шукала й не знаходила потрібного слова, позирала нишком то на дочку, то на онуку, щоб якось підбадьоритися. Потім звела очі на

мене, – я прочитав у них безмежну втому і, певне, жаль, і, безперечно, їй було ще й соромно. Мабуть, розмова дітей цієї ночі її вразила.

– Щось недобре чує моє серце. Чого тобі їхати самому?

Я не відповів, сказав лише, що як спіткає мене дорогою лихо, то нема чого перевозити мене сюди.

Вона заблагала, щоб я не натякав на таке жахіття, тож я додав:

– Навіщо, Ізо, тринькати гроші? Цвинтарна земля всюди однакова.

– Та я й сама так думаю, – зітхнула вона. – Хай мене вони поховають де хочуть. Колись я все прохала – покладіть мене біля Марі… А що тепер зосталося від Марі?

Я ще раз переконався: наша маленька Марі для неї – тлін, купа кісток. Я не посмів сказати, що всі ці роки для мене дитина моя – жива, я відчуваю її подих; і часто в задусі мого похмурого життя він линув раптовим повівом.

Марно Женев'єва і Жаніна пильнували її. Іза здавалася такою зомореною. Можливо, вона осягнула всю нікчемність її довголітньої війни зі мною? Женев'єва і Юбер, самі підштовхувані власними дітьми, під'юджували проти мене цю стару жінку – Ізу Фондодеж, мою далеку дівчину запахущих баньєрських ночей.

Піввіку ми з нею змагалися. І ось цього палючого полудня обоє супротивників відчули: незважаючи на довгу борню, їх єднають пута вкупі прожитого життя і старощі. Так ніби плекаючи взаємну ненависть, ми знов вернулися туди, звідки вийшли. І вже нічого не було за цим мисом, де ми чекали смерті. Принаймні для мене не було. Їй ще лишився бог, він і мав їй лишитися. Все, за що вона чіплялася так жадібно, як і я сам, нараз відпало, зникли всі людські пристрасті, що стояли між нею і

одвічним. Чи бачить вона його нині? Адже ніщо не розлучає її з ним. Ні, не бачить, залишилася перешкода – амбіції й вимоги її дітей. Вона гнулася під ношею їхніх бажань. Вона знову мусила бути безжальною – цього разу їм на догоду. Клопіт про гроші, про здоров'я, розрахунки, пиха, заздрощі – цього їй не здихатися, все доведеться починати наново, як наново розв'язує школяр завдання, коли вчитель пише: "Переробити".

Вона знову позирнула на розарій, де Женев'єва і Жаніна, озброєні садовими ножицями, нібито підрізали трояндові кущі. Я присів на лаву передихнути і довго дивився вслід дружині,– вона йшла, похнюпившись, мов дитина, що чекає догани. Сонце припікало, як перед грозою. Іза ледве брела, ніби кожен крок завдавав їй болю. Я ніби чув, як вона стогне: "Ох, бідні мої ноги!" Ненависть між старим подружжям зроду не буває така велика, як вона їм уявляється.

Ось вона підійшла до дітей, і ті, мабуть, напосіли на неї з докорами. Нараз вона повернулася і знову рушила до мене, червона, задихана. Вона сіла поруч зі мною і простогнала:

– Перед грозою я завжди якась розбита. Кволість опановує та нерви ніби хтось сотає… В останні дні я сама не своя… Слухай-но, Луї, мене трохи турбує… Суецькі акції з мого посагу… ми продали їх, а куди пішли гроші? Ти ж велів мені підписати якісь інші папери…

Я розтлумачив їй, що вона дістала величезний прибуток, бо я продав їх саме перед зниженням, потім сказав, які саме облігації я купив на той виторг:

– Твій посаг дав приплід, Ізо. Навіть враховуючи знецінення франка, гроші величезні, ти будеш вражена. Все покладено па твоє ім'я в Вестмінстерський банк: і капітал, і приріст… Дітей це зовсім не стосується… можеш бути спокійна. Своїм власним грошам я господар, і все, що я нажив, моє. Але те, що ти з собою принесла, – то твоя

власність. Іди, заспокой тих ангелів безкорисливості, он як вони на тебе дивляться!

Вона схопила мене за руку:

– Чому ти їх ненавидиш, Луї, чому ти ненавидиш свою родину?

– Це ви мене ненавидите, а не я. Точніше, діти мене ненавидять… А ти… ти просто не помічаєш мене, крім тих випадків, коли я роздратований чи лякаю тебе…

– Додай іще: "Або коли я мучу тебе…" Хіба я мало вистраждала?

– Годі-бо! Ти нічого не бачила, крім дітей…

– Так, я прихилилася серцем до них. А що мені залишилося в житті, крім них? – І додала тихішим голосом: – Ти мене покинув першого ж року і зраджував, сам знаєш…

– Моя бідна Ізо, не будеш же ти запевняти, ніби мої зальоти надто смутили тебе… Хіба що зачіпали самолюбство. Молоді жінки образливі…

Вона гірко посміхнулася:

– Ти нібито щиро говориш. Подумати лишень, ти навіть не помічав…

Я стрепенувся з якоїсь надії. Незручно говорити, бо йшлося про колишні, давно згаслі почуття. А от схвилювала надія: що, як сорок років тому мене любили, а я не знав… Та ні, тепер уже не повірю.

– Ні разу з твоїх уст не вихопилося ні слова, ні крику… Тебе цікавили лише діти.

Вона затулила обличчя руками. І мені впало в очі, як у неї набрякли жили, як темніли на шкірі плями.

– Діти? Подумати лишень! Відтоді, як ми спимо нарізно по кімнатах, я стільки разів не зважувалася покласти з собою ні одної дитини, навіть коли вони хворіли, – все чекала, все сподівалася, що ти прийдеш.

Сльози котилися по її старечих руках. Он яка стала Іза. Тільки я ще міг розпізнати в огрядній жінці, мало не каліці, колишню Ізу, молоду дівчину, вбрану в усе біле, з якою ми гуляли в долині Лілей.

– Сором і сміх згадувати в мої літа про такі речі… Так, сміх, та й годі. Вибач мені, Луї.

Не озиваючись, дивився я на виноградники. В душу мою закрався сумнів. Чи ж мислима річ? Майже піввіку поділяє з тобою життя інша істота, а ти всі роки бачиш її тільки з одного боку? Невже в силу звички ти помічав в її словах і вчинках лише те, що живило твою образу і злопам'ятність? У тебе якесь фатальне прагнення спрощувати чужу психіку, відкидати всі риси, здатні пом'якшити її спотворений образ і зробити людянішою її карикатуру, намальовану тобою, щоб виправдати свою ненависть… Чи ж не примітила Іза, що я зворушений? Вона надто поквапилася загнати мене в тісний кут.

– То ти не поїдеш сьогодні ввечері?

І в її очах блиснув звитяжний вогник, як завжди, коли їй здавалося, ніби вона "взяла гору наді мною". Вдаючи подив, я відповів, що не бачу причини відкладати поїздку. Ми рушили назад разом. Побралися не схилом, а пішли в обхід, липовою алеєю, позад будинку – з огляду на моє хворе серце. Я був знічений, не знав, як повестися. А що, як не поїхати? Може, віддати Ізі цього зошита? Може… Вона сперлася на моє плече. Скільки вже років вона так не спиралася? Алея виводила до будинку з північного боку. Іза мовила:

– Казо ніколи не прибирає садових стільців…

Я неуважно глянув. Порожні стільці все ще стояли в тісному колі. Тим, хто був тут уночі, треба було ближче присунутися одне до одного й вести розмову пошепки. Земля була поорана підборами. Всюди недопалки, кинуті Філі. Цієї ночі тут отаборилися мої вороги, вони радили раду просто неба, під деревами, посадженими моїм батьком; вони змовлялися, як віддати мене під опіку або запроторити до дурдому. Якось увечері в хвилину самозневаги я порівнював своє серце з гадючником. Ні, ні, гадючник не в мені; змії виповзли на волю цієї ночі, сплелися клубком у бридкому колі біля ґанку, і земля зберігає їхній слід.

"Гроші свої ти дістанеш, Ізо, – думав я, – весь капітал, а також примножений мною ріст. Але вже даруй, більше від мене нема чого сподіватися. Я знаю такий викрут, що навіть маєтність вам не дістанеться. Я продам Калез, продам ланди. Все, що я успадкував від батьків, відійде моєму синові, якого я ще не знаю, але завтра вперше з ним зустрінуся. Та хоч який би він був – він вас не знає, він не приставав до вашої змови, виховувався далеко від мене і не може ненавидіти мене; а якщо й ненавидить, то якийсь вигаданий образ, а не живого…"

Я шарпнувся й, забуваючи про своє старе, хворе серце, швидко побрався сходами. Іза гукнула:

– Луї!

Я навіть не обернувся.

XIV

Не спалося. Я вдягся і вийшов. Щоб дістатися до бульвару Монпарнас, довелося прокладати собі дорогу в юрмі, обходити пари танцюристів. Колись навіть щирі республіканці, як я, уникали урочистостей дня Чотирнадцятого липня[14]. Жодній статечній людині

не спало б на думку розважатися разом з усіма на вуличних балах. А сьогодні ввечері і на вулиці Бреа, і на площі Ротонда, як поглянути, – зовсім не якийсь набрід. Хуліганів нема; танцюють кремезні хлопці, без капелюхів; а дехто в сорочках з виложистим коміром, з короткими рукавами. Серед танцівниць дуже мало повій. Молодь чіпляється за колеса таксомоторів, що заважають їхнім забавкам, але робить це дуже мило, доброзичливо. Якийсь молодик, ненароком штовхнувши мене, гукнув:

– Дорогу шановному старцю!

Я пройшов між двома рядами радісних облич.

– Не спиться, дідусю? – кивнув мені чорнявий хлопець із густою, порослою низько над лобом кучмою.

Певне, і Люк так само сміявся б, як оцей, і танцював би на вулиці; і я, який не знає, що таке відпочинок, розваги, мабуть, учився б цього в бідного мого хлопчика. Я б його засипав усім, напихав би кишені грішми… Та, його рот напханий землею… Ось так я міркував, сидячи на терасі кав'ярні, відчуваючи звичний стиск у грудях.

І раптом у юрбі, що снувала по тротуару, я побачив свого двійника; був то Робер, він ішов із товаришем, якимсь миршавим хлопцем. Робер такий самий цибатий, як і я, він убирав голову в плечі так само, як і я; мені бридко на нього дивитися. Всі мої вади в нього ніби підкреслені. В мене, скажімо, довгобразе лице, а в нього просто коняче, плечі підняті, як у горбаня. Та й голос – як у горбаня. Я гукнув його. Кинувши товариша, Робер підійшов до мене й озирнувся стурбовано.

– Тільки не тут, – сказав він. – Приходьте на вулицю Кампань-Прем'єр, я чекатиму на правому боці.

Я сказав, що тут, у цій тисняві, нас найменше можуть помітити. Це ніби його заспокоїло, він попрощався зі своїм супутником і сів до мого столика.

У руках він тримав спортивну газету. Щоб порушити мовчанку, я заговорив про коней. Старий Фондодеж часто розводився на цю тему і просвітив мене. Я розповів Роберові, що мій тесть, граючи на іподромі, ставив на того чи іншого коня дуже обдумано, він зважав не тільки на його породу, а й на всякі обставини, навіть на те, який грунт для його бігу йому кращий… Робер перебив мене:

– А у нас у Дермаса теж можна завжди дізнатися про шанси виграти. (Він влаштувався після кількох невдач у крамниці "Тканини" на вулиці Птi-Шан).

А втім, його цікавив тільки виграш. Коней він не любив.

– Моя любов – велосипед.

– А скоро, – сказав я, – буде й авто…

– Невже?

Він послинив великий палець, вирвав цигарковий папір і скрутив цигарку. Знову запала тиша. Я запитав, як ідуть справи у тому торговому домі, де він працює. Він відповів, що частину персоналу звільнено, але йому це не загрожує. Його думки ніколи не виходили за межі вузьких особистих інтересів. І ось на цього бевзя раптом упадуть з неба мільйони. "А чи не повернути їх на добрі справи? Роздати все з рук у руки. Ні, вони мені не дадуть таке зробити… А як заповітом? Та коли є спадкоємці, неможливо їм зменшити належний пай. Ех, Люку, якби ти був живий… Правда, ти б ніколи не взяв… але я все одно знайшов би спосіб зробити тебе багатим, ти й не знав би, що це від мене… Дав би, скажімо, посаг твоїй коханій…"

– Бачте, пане…

Робер погладжував собі щоку червоною рукою з товстими, як сосиски, пальцями.

– Я оце думаю: а що, як довірений, цей Буррю, помре, перше ніж ми з ним спалимо папери…

– То й що, його заступить син. Зброю проти Буррю, яку я вам дам, при потребі зможете повернути проти сина.

Робер і далі погладжував собі щоку. Мені не хотілося більше розмовляти. Всю увагу забирав лютий біль, стиск у грудях.

– Бачте, пане… нехай Буррю спалить папери, я йому віддам той, одержаний від вас, що змусить його виконати обіцянку. Але хто йому перешкодить піти потім до вашої родини і сказати вашим дітям: "Я знаю, де грошва. Можу продати вам таємницю, прошу за неї стільки-то та стільки-то, якщо вам поталанить…" Тоді йому вже нема чого побоюватися: візьмуться за слідство, побачать, що я справді ваш син і що ми з матір'ю зажили заможно, і то після вашої смерті… І тоді одне з двох: або подавай до податкової управи детальну декларацію про прибутки, або якось приховай їх…

Він говорив ясно і чітко. Розум його прокинувся, машина рушила з місця і вже не зупинялася. Он воно що! В цього прикажчика – селянська вдача, він передбачливий, недовірливий, страх як боїться ризикувати, не любить покладатися на випадок. Безперечно, він волів би дістати від мене сто тисяч у руки, а не приховувати таке величезне багатство.

Я перечекав, поки попустить серце, відійде стиск у грудях:

– У ваших словах якась правда є. Гаразд, я згоден із вами, не підписуйте документ. Я цілком покладаюся на вас. А втім, як я захочу, то

легко доведу, що гроші мої. Але про це годі: за півроку, нехай за рік, я помру.

Він і не подумав сказати щось утішне, хоча б якусь найбанальнішу фразу, не зробив ні жесту, не знайшов ні одного підбадьорливого слова. Навряд щоб він був бездушніший за своїх ровесників, просто він невихований.

– Ну, як так, – мовив він, – то гаразд.

І, трохи подумавши, кинув:

– Треба буде іноді навідуватися до сейфа, ще поки ви живий… щоб у банку звикли до мого обличчя. Я ходитиму туди по гроші для вас…

– Бачте, – додав я, – в мене ще й за кордоном кілька сейфів. Якщо ви бажаєте, якщо вам здасться певнішим…

– Кинути Париж? Дзуськи!

Я йому розтлумачив, що мешкати він може в Парижі і їздити за кордон, коли треба. Він спитав, як я тримаю своє багатство – в цінних паперах чи готівкою, і насамкінець сказав:

– А все-таки хотілося б мати на руках листа від вас: мовляв, при доброму розумі бувши, ви своєю охотою заповідаєте мені свою маєтність… Бо хто ж його знає. Раптом усе випливе нагору, і мене звинуватять у крадіжці… Та й так усе-таки на душі буде спокійніше.

Він знову замовк, купив собі арахісу і став його наминати так жадібно, ніби вмирав із голоду. І раптом:

– До речі, а що вони вам зробили поганого?

– Беріть, що вам дають, – сухо кинув я, – і не питайте.

Його драглисті щоки злегка зашарілися, губи скривилися в усмішці, що нею він, мабуть, відповідає на догани господаря, і тоді сяйнули його білі гострі зуби – єдина окраса його непоказного обличчя.

Він чистив арахіс і не озивався. Здавалося, він не був у захваті. Певне, уява його малювала всіх чортів. Треба ж нарватися на типа, який бачить у цій чудовій махінації самий тільки ризик – адже ризик той зовсім невеличкий. Мені захотілося його засліпити блискучим майбутнім.

– У вас є подружка? – спитав я зненацька. – Можете тепер побратися, заживете, як заможні буржуа.

Він непевно махнув рукою і похитав журно головою. Я наполягав:

– А втім, можете тепер завести собі іншу, яка вам більше до серця. Може, ви накинули оком на якусь жінку, на вашу думку, недоступну…

Він нашорошив вуха, і вперше я помітив: у його очах блиснув молодий огонь:

– То я можу взяти панну Брюжер!

– Хто вона така, ця панна Брюжер?.

– Та ні, я жартую, вона старша продавщиця в Дермаса, уявіть лишень! Яка пишна жінка! На мене й не гляне. Ніби я порожнє місце…

Я його запевнив, що коли він матиме бодай двадцяту частку свого багатства, то все одно зможе одружитися з будь-якою старшою продавщицею Парижа.

– Панна Брюжер! – повторив він.

А потім знизав плечима.

– Ні, де там!

У грудях усе ще боліло. Я подав знак кельнерові. Раптом Робер показав себе напрочуд щедрим:

– Ні, пане, що ви, я сам!

Я з утіхою поклав гроші до кишені. Ми підвелися. Музиканти складали свої інструменти. Погасли гірлянди електричних лампочок. Тепер Роберові можна було не боятися, що його побачать зі мною.

– Я проведу вас, – мовив він.

Я попрохав його йти повільніше: серце ще нило. Я висловив йому свій захват, що він не поспішає здійснити наш намір. Правда, сказав, що коли я вмру цієї ночі, то він утратить велике багатство. Він скривив байдужу гримасу. Власне кажучи, я потурбував спокій цього хлопця. Він був майже одного зросту зі мною. Чи набереться він коли панських звичок? Таким-бо він здавався забитим, мій син, мій спадкоємець! Я спробував побалакати з ним по щирості, запевняв, ніби мені стало совісно, що я кинув напризволяще його самого і його матір. Робер нібито здивувався: він вважав, що я чинив "цілком пристойно", пересилаючи їм вряди-годи гроші.

– Багато хто і не подумав би так зробити. – І додав моторошні слова: – Не першого ж вас вона мала…

Очевидно, він без усякого жалю судив свою матір.

Ми підійшли до нашого ґанку, і нараз Робер сказав:

– А що, як я зміню роботу? Візьмусь до такого діла, щоб можна було бувати на біржі… тоді неважко буде пояснити, звідки, в мене такі гроші…

– Боже вас борони це робити! – сказав я. – Тоді ви все втратите!

Він стурбовано втупився в тротуар.

– А все через податок на прибуток, – що, як інспектор почне допитуватися?

– Але ж це готівка, незнане багатство, покладене в сейфи, до яких ніхто в світі, крім вас, не матиме доступу.

– Воно-то так, але…

Зморившись, я хряпнув дверима перед його носом.

XV

Калез

Крізь шибку, об яку б'ється муха, дивлюся на закляклі горби. Вітер, завиваючи, жене важке хмаровиння, тіні повзуть рівниною. Довкола мертва тиша, все завмерло, чекаючи першого удару грому. "Виноградник злякався", – сказала Марі такого самого журного літнього дня тридцять років тому. Знову розгорнув зошит. От яке в мене тепер письмо. Роздивляюся зблизька на літери, на рядки, підкреслені нігтем. Я все-таки доведу до кінця свої нотатки. Мені треба, доконче треба все сказати, тепер я знаю, до кого звернено цю сповідь, тільки багато сторінок доведеться видерти, а то їм несила буде витримати. Окремі

місця і я не можу спокійно перечитувати. Раз у раз спиняюся, затуляю обличчя руками. Це людина, це людина серед людей, ось хто я! Може, вас і нудить від таких, як я, а проте я існую.

Тієї ночі проти чотирнадцятого липня, покинувши Робера, я насилу роздягнувся і ліг у ліжко. Якийсь величезний тягар душив мене, я задихався, але не вмер. Вікно стояло розчинене, якби я був на шостому поверсі… але кинутися з другого поверху?.. Либонь, не вб'єшся… Тільки ця думка і спиняла мене. Я ледве міг простягти руку і взяти таблетки, що звичайно мені допомагають.

На світанку нарешті почули калатання мого дзвінка. Місцевий лікар зробив мені укол, дихати стало легше. Мені прописали цілковитий спокій. При гострому болю ми робимося слухняні, як малі діти, і я боявся поворухнутися. Цей номер, обставлений з кричущим несмаком, сморід, гамір – цього дня, Чотирнадцятого липня, ніщо мене не гнітило: біль ущух, а більшого я й не бажав. Якось увечері завітав Робер і відтоді очей не показував. Але мати його приходила після роботи посидіти дві години в мене, вона виконувала мої дрібні доручення, приносила листи, надіслані до запитання (від рідні жодної картки).

Я не нарікав, був дуже лагідний, пив усі ліки, прописані мені. Коли я заводив мову про наші проекти, вона завжди звертала на інше.

– Нема чого поспішати, – казала вона.

Я зітхав:

– Як нема чого поспішати?

І показував на свої груди.

– Моя мати мала ще не такі приступи, а прожила до вісімдесяти років.

Якось уранці мені полегшало, давно вже я так добре не почував себе. Я дуже зголоднів, але все, що подавалося в сімейному пансіоні, було несмачне. Мені спала зухвала думка піти посидіти в ресторанчику на бульварі Сен-Жермен, – я полюбляв страви, які там готували. Та й лупили там менше, ніж по інших харчевнях, куди я звик заглядати: я завжди боявся там потратитися, відчував лють і подив, коли подавали рахунок.

Таксі довезло мене до рогу вулиці Рен. Я пройшовся трохи, щоб спробувати свої сили. Все йшло гаразд. Уже звернуло з обіду, і я вирішив зайти до кав'ярні "Де Маго" випити склянку віші[15]. Вмостився в залі на канапі й неуважно дивився на бульвар. Нараз мені шпигонуло в серце – на терасі кав'ярні, відділеній од мене лише грубою шибкою, я побачив знайомі вузькі плечі, лисину на тімені, сиву потилицю, плескаті й відстовбурчені вуха: за столиком сидів Юбер, уткнувшись у газету і водячи туди-сюди короткозорими очима. Мабуть, він не помітив, як я зайшов. Моє хворе серце поволі перестало калатати. Мене пойняла зловтіха: "Я тебе вистежую, а ти й гадки не маєш!"

Отакої! А я думав, Юбер може сидіти на терасах кав'ярень лише на Великих бульварах[16]. Що йому робити в цьому кварталі? Не міг же він забрести сюди знічев'я, без якоїсь мети?.. Я поклав собі зачекати і наперед заплатив за віші, щоб піти при першій потребі.

Мабуть, він когось чекав, бо все позирав на годинника. Я здогадувався, хто зараз прошмигне між столиками й підійде до нього, і був майже розчарований, коли побачив, як із таксі виходить Женев'євин чоловік. На голові Альфреда красувалося канотьє[17], зсунуте набакир. Далеко від дружини, цей куций сорокалітній гладун ожив душею, вичепурився в надто ясний костюм і яскраво-жовті черевики. Провінційна дженджуристість мого зятя різко впадала в очі поряд із стриманою елегантністю Юбера, який, за словами Ізи, "вдягається, як Фондодеж".

Альфред скинув капелюх і витер спітніле чоло. Потім одним духом вихилив принесений йому аперитив. Його свояк підвівся і глянув на годинника. Я наготувався рушити за ними. Вони, безперечно, сядуть у таксі. Спробую й собі взяти таксомотор і вистежити їх, хоча це буде нелегко. Але й так уже добре, що я їх викрив. Я почекав, поки вони вийдуть на тротуар. Таксі, проте, вони не гукали, а подалися пішки через площу. Вони гомоніли про щось, прямуючи до Сен-Жермен-де-Пре. Ото диво, ото радість – обидва зайшли до церкви! Навряд щоб навіть поліцейський відчув таке щастя, побачивши, як злодій заходить у пастку; я навіть трохи захекався від хвилювання. Довелося зачекати: вони могли обернутися, – син мій, правда, короткозорий, зате в зятя око метке. Тамуючи нетерпіння, я хвилини зо дві постояв па тротуарі, а далі й собі піднявся на паперть.

Було це десь пополудні. Обережно ступаючи, я перейшов безлюдний приділ і невдовзі переконався, що тих, кого я шукав, немає там. Мені навіть майнула думка: а що, як вони помітили мене і зайшли сюди, щоб замести слід, а самі гайнули бічними дверима. Я повернув назад і надумав обійти правий приділ, ховаючись за величезними колонами. І раптом у найтемнішому кутку я вгледів їх. Обидва сиділи на стільцях, а між ними хтось третій покірно зігнув згорблену спину. Поява цього героя нітрохи мене не здивувала. Я ж щойно чекав у кав'ярні, що до столика мого законного сина приповзе цей нікчемний хробак Робер.

Я передчував цю зраду, але з утоми, з лінощів мені не хотілося думати про неї. Від першої нашої зустрічі мені стало ясно, що в такого нікчеми, в такого раба тільки страх у животі, а в його матері ще живе в пам'яті судове переслідування, от вона й порадила йому домовитися з моєю родиною і продати таємницю якнайдорожче. Я дивився на карк цього дурня. Він сидів затиснутий між цих двох солідних, певних себе чоловіків. Один із них Альфред, щира душа, думає тільки про свою користь, далі свого носа нічого не бачить (а втім, для нього так ліпше), а другий, мій любий синок Юбер, маючи і довгі руки, і великі ікла, поводиться з людьми круто і владно – риса, успадкована від мене. Робер здається зовсім безпорадним проти нього. Я стежив за ними з-поза

колон, як іноді стежиш за павуком і мухою, заздалегідь поклавши собі розчавити і муху, і павука. Робер дедалі нижче хнюпив голову. Певне, він спочатку був заявив: "Навпіл..." Йому здавалося, сила за ним. Але вони миттю розкусили цього бовдура, він видав себе з головою і тепер уже ніяк не міг водити на шворці інших. Тільки я, невидимий свідок цієї боротьби, знав, яка то вона марна і даремна, і почував себе всемогутнім божеством; і я сміявся, ладний розчавити цих нікчемних кузьок своєю всесильною рукою, розплющити під своєю п'ятою цих сплетених гадюк.

Не збігло й десяти хвилин, а Робер уже не смів і писнути. Юбер говорив без угаву, певне, давав накази, а той з усім погоджувався, дрібно киваючи головою, і так горбився, що спина його стала геть кругла. Альфред, вивернувшись па плетеному стільці, погойдувався, заклавши ногу на ногу, і захиляв голову, – мені видно було, ніби вивернуту, його масну, смагляву, лискучу пику, облямовану чорним заростом.

Нарешті вони підвелися. Я рушив обережно слідком. Вони простували поволі. Робер дріботів посередині, похнюпившись, як той злодій між двома поліцейськими: заклавши за спину великі червоні руки, він бгав у них поношений м'який капелюх брудно-сірого кольору. Я подумав, що мене вже нічим не здивуєш, але помилився: коли Альфред і Робер переступили поріг, Юбер, приставши, встромив руку в кропильницю з святою водою, потім вернувся до вівтаря і широко перехрестився.

Тепер мені не було чого квапитися, турбуватися. Нащо йти за ними, вистежувати? Я знав: того самого дня ввечері чи десь назавтра до мене прибіжить Робер і прохатиме якнайшвидше виконати мої наміри. Як його зустріти? Я ще мав час подумати. Я відчув утому і сів перепочити. Зараз найбільше мене цікавило й страшенно дратувало Юберове святенництво. Якась молода, скромно вбрана дівчина, непоказна на вроду, сіла па стілець попереду і, поклавши біля себе коробку з-під капелюшка, стала навколішки. Я бачив її профіль і злегка похилену шийку, її очі були задивлені в ті далекі дверцята запрестольного образу,

на який так щиро хрестився Юбер, виконавши свій родинний обов'язок. Дівчина так і завмерла, злегка усміхнена. Увійшли двоє семінаристів; один з них, високий і худорлявий, нагадав мені абата Ардуена; другий був низького зросту, з пухким, дитячим личком. Вони теж вклякли па місці. Я зиркнув, куди ж вони дивляться, і не міг знайти, що їм видно. "Власне, тут нема нічого, – думав я, – тільки тиша, прохолода, запах вогких кам'яних мурів". Знов мою увагу привернуло обличчя молодої модистки. Очі її були заплющені, довгі вії нагадали мені склеплені повіки Марі на смертній постелі. Я відчував, що ось тут – тільки рукою сягнути, а все-таки безмежно далеко від мене, – незнаний світ добра. Іза часто казала мені: "Ти бачиш тільки лихе, всюди ти бачиш тільки зло..." Це була правда і водночас неправда.

XVI

Я снідав; на душі в мене було легко, майже радісно, – такого відчуття я давно не мав, ніби Роберове запроданство не тільки не розладнало моїх планів, а, навпаки, сприяло їм. Людині мого віку, чиє життя висить уже на волосинці, нема чого копирсатися в собі й шукати причини різких поворотів у настрої – вони фізіологічні. Міф про Прометея означає ось що: вся світова скорбота залежить від печінки. Але хто зважиться визнати таку просту істину? Мене не мучив біль. Я їв усмак кривавий біфштекс. Я був радий, що шмат великий – можна не витрачатися на другу страву. На десерт я взяв сидру – це поживно й дешево.

Як мені повестися з Робером? Треба брати інший приціл, але зараз я не можу зосередитися на цьому. А втім, нащо забивати собі голову планами? Найкраще покластися на натхнення. Не сміючи признатися собі в цьому, я наперед смакував утіху, – я вже навтішаюся досхочу, пограюся, як той кіт, із цим убогим мишеням, Робером. А він і гадки не має, що я викрив його запроданство. Чи я не жорстокий? Так, я жорстокий. Не більше, ніж хтось інший, ніж діти або жінки, жорстокий, як усі (і тут мені згадалася маленька модистка з церкви Сен-Жермен-де-Пре), як усі, хто не шанує Ягняти[18].

Я взяв таксі і, повернувшись на вулицю Бреа, ліг у ліжко. Студенти, основні мешканці цього сімейного пансіону, роз'їхалися додому па канікули. Я відпочивав, радіючи цілковитій тиші. А все ж цю кімнату з заскленими дверима, із спущеною брудною шторою ніяк не назвеш затишним кубельцем. З бильця ліжка у стилі Генріха Другого облуплюється накладна різьба, відколупані шматочки дбайливо зберігаються на каміні в позолоченому бронзовому кошичку. Блискучі шпалери з муаровими розводами заляпані масними плямами. Навіть при відчиненому вікні чути, як тхне від нічної тумбочки, дарма що вона оздоблена пишною стільницею з червоного мармуру. Стіл застелено килимовою скатертиною гірчичного кольору. Дуже потішна обстановка – колекція бридоти й людського несмаку.

Мене збудив шелест спідниці. До мого узголів'я присіла Роберова мати, і спочатку я побачив її усмішку. Навіть коли б я не знав про вчинену зраду, то вже така облесливість цієї жінки навела б мене на думку про неї. Запопадлива люб'язність – видима ознака підступного вчинку. Я й собі усміхнувся і запевнив її, що почуваю себе куди краще. Двадцять років тому її ніс був не такий грубий, а великий рот світив гарними зубами, які успадкував від неї й Робер. А тепер її сяйлива широка посмішка відкривала вставну щелепу. Мабуть, вона йшла прудко, і гострий дух, який вона ширила довкола, звитяжно боровся з духом, що йшов від тумбочки зі стільницею червоного мармуру. Я попрохав її розчинити навстіж вікно. Вона розчинила, вернулася до мене й ще раз усміхнулася. Тепер, коли мені краще, заявила вона, Робер цілком до моїх послуг, для "цієї самої справи". Завтра, в суботу, він якраз буде вільний від полудня. Я нагадав їй, що в суботу пополудні банки не працюють. Тоді вона сказала, що Робер відпроситься в понеділок зранку. Його, звичайно, відпустять. А втім, йому вже нема чого зважати на хазяїв.

Вона ніби здивувалася, коли я сказав з притиском, що Роберові не треба кидати роботу зараз, принаймні найближчі кілька тижнів. Прощаючись зі мною, вона пообіцяла навідати мене завтра разом із сином, але я попрохав, щоб він прийшов сам: я б хотів трохи побалакати

з ним, краще його взнати… Бідолашна дурепа не могла приховати неспокою: вона, безперечно, боялася, як би син не видав себе. Та коли я говорю владним голосом, нікому й на думку не спадає суперечити мені. Адже це, напевне, вона сама порадила Роберові порозумітися з моїми дітьми; я вже розкусив цього тюхтія, цього страхополоха і уявляю собі, як його збентежив такий намір.

Наступного ранку цей нікчемник прийшов, і мені з першого погляду стало ясно – він таки дуже мучився. Повіки в нього почервоніли, ніби він зовсім не спав. Очі бігали. Я його посадив, стурбувався його виглядом, зрештою, повівся з ним лагідно, майже ніжно. І заходився з адвокатським красномовством розписувати його майбутнє життя-раювання. Я придбаю на його ім'я в Сен-Жермені будинок і парк на десять гектарів. Усі кімнати буде вмебльовано "під старовину". Ставок із рибою, гараж на чотири авто і ще всяка всячина. Я перераховував усе нові спокуси. Коли заговорив про авто і запропонував купити машину американської марки, то побачив, що він страшенно страждає. Очевидно, він поклявся братам, що не візьме від мене за життя ані су.

– Ніщо вас не турбуватиме, – додав я, – купчу підпишете ви самі. Я вже відклав і передам вам у понеділок трохи облігацій, вони забезпечать вам ренту в сотню тисяч франків. Із таким прибутком можна спокійно дивитися в майбутнє. Але лев'яча пайка мого багатства в Амстердамі. На тому тижні ми з вами туди поїдемо і зробимо потрібні розпорядження… Що з вами, Робере?

Він пробурмотів:

– Нічого, пане, не треба… я нічого не візьму за вашого життя… Мені це неприємно… Я не хочу оббирати вас… І не наполягайте: мені важко слухати.

Він сперся на шафу, підтримуючи лікоть однієї руки другою рукою, і кусав нігті. Я пильно дивився на нього; а моїх очей боялися в суді

обвинувачені; коли я обороняв позивача, то не спускав з ока своєї жертви на лаві підсудних, аж поки, бувало, вона не падала знеможена на руки жандармів.

Власне, я був вдячний йому, я дихав тепер на повні груди: який це був би жах – віддати останні свої дні такому нікчемнику! Я не відчував ненависті до нього. Я поклав собі відкинути його, не завдавши йому шкоди. Я не міг утриматися, щоб не побавитися ще трошки:

– Який же ви добрий, Робере! Зворушливо, що ви захотіли почекати моєї смерті. Але я не приймаю такої жертви. В понеділок ви матимете все обіцяне, а наприкінці тижня я переведу на ваше ім'я більшу частину мого маєтку… – Він замахав руками, а я сухо додав:

– То як, ви берете чи ні?

Боячись глянути мені в очі, він попрохав кілька днів на роздуми. Хотів вигадати час, щоб написати в Бордо й дістати вказівки. Бовдур нещасний!

– Ви мене дивуєте, Робере! Таки дивуєте! Дивно якось поводитеся!

Я думав, що пом'якшив вираз своїх очей, хоч їх неможливо пом'якшити, – погляд у мене твердіший, ніж я сам. Робер пробурмотів безбарвним голосом:

– Чому ви так на мене дивитеся?

Я перепитав, несамохіть перекривлюючи його:

– Чому я так на тебе дивлюся? А чому ти не можеш витримати мого погляду?

Люди, розбещені любов'ю, якось мимоволі, несвідомо знаходять ті слова й жести, що привертають усі серця. А я так звик будити ненависть і страх, що в мене й очі, і брови, і голос, і сміх покірно стають помічниками цього страшного хисту, іноді навіть незважаючи на мою волю. Так було й зараз; я хотів, щоб мій погляд відбивав поблажливість, а нещасний хлопець крутився з жаху. Я засміявся, а мій сміх видався йому лиховісним. І нарешті– так добивають зацькованого звіра – я спитав:

– Скільки тобі запропонували вони?

Отже, я почав йому "тикати", і в цьому була, хотів я чи не хотів, зневага, а не доброзичливий насміх. Він пролепетав:

– Хто запропонував? – І звів на мене очі, сповнені майже побожного жаху.

– Та ті двоє добродіїв, – мовив я, – один товстий, другий худий. Так, так, худий і товстий!

Мені вже не терпілося дограти цю забавку. Гидко стало затягувати її (але ж не зважишся якось одразу розчавити підбором стоногу).

– Та візьміть себе в руки, – сказав я нарешті,– я вам прощаю.

– Я не винен, я не хотів... це...

Я затулив йому рота рукою. Нестерпно було чути, що він звалить усе на матір.

– Цить! Не треба нікого називати... ну скажіть... скажіть... скільки вони вам запропонували? Мільйон? П'ятсот тисяч? Менше? Не може бути! Триста тисяч? Двісті?

Він хитав головою, вигляд мав жалюгідний.

– Ні. Обіцяли ренту, – сказав він тихо, – вона нас і спокусила, так надійніше: дванадцять тисяч франків на рік.

– Від сьогоднішнього дня?

– Ні, коли матимуть спадщину… Вони ж бо не могли передбачити, що ви одразу захочете все покласти на моє ім'я… А тепер уже пізно?.. Авжеж, вони могли б притягти нас до суду… Хіба що приховати від них… Ох, який же я дурень! Оце мені й кара…

Він так потворно ридав, сидячи край ліжка, одна рука його звисла – здоровенна, налита кров'ю.

– Я все-таки ваш син, – скиглив він. – Не кидайте мене.

І незграбним рухом він спробував обняти мене за шию. Я лагідно випручався. Далі підійшов до вікна і, не обертаючись, промовив:

– Починаючи від першого серпня, ви щомісяця будете отримувати півтори тисячі франків. Я негайно дам розпорядження, щоб цю ренту виплачували вам довічно. На випадок чого ренту буде переведено на ім'я вашої матері. Моя родина, природно, не повинна знати, що я пронюхав про змову в церкві Сен-Жермен-де-Пре. – Тут Робер підхопився. – Гадаю, зайве попереджати, що досить вам щось бовкнути – і ви все втратите. Зате ви триматимете мене в курсі всіх каверз проти мене.

Тепер він знав, як важко щось приховати від мене і чого коштувала б йому нова зрада. Я дав йому зрозуміти, що я не бажаю більше бачити ні його самого, ні його матір. Писатиме він до запитання, на те саме поштове відділення.

– Коли виїздять із Парижа ваші спільники?

Робер запевнив мене, що вони вже поїхали вчора, вечірнім поїздом. Я перепинив усі його вияви безмірної подяки та обітниці. Безперечно, він був приголомшений: фантастичне божество, чиї наміри не відомі, до того ж божество, яке він зрадив, підносило його попід небеса, кидало в провалля, знову підхоплювало… Він заплющив очі, він усьому скорився… Вигнувши хребтину, прищуливши вуха, він поповза волік маслак, який я йому кинув.

Нараз він похопився і спитав, як і через кого він братиме ренту.

– Ви її матимете, – сухо мовив я. – Я свого слова завжди дотримую. Решта вас не обходить.

Поклавши руку на клямку, він ще вагався:

– Добре б через якусь страхову компанію… страховий поліс чи довічну ренту… щось таке… через солідну страхову компанію… Мені було б спокійніше, я б менше крові псував.

Я розчахнув прочинені двері й випхнув його в коридор.

XVII

Спершись на коминок, я несамохіть почав перераховувати шматочки дерев'яної різьби, що лежали в кошичку.

Довгі роки мріяв я про цього не знайомого мені сина. В убогому житті мене не полишало відчуття, що він існує. Я маю десь сина, мою кровинку, я віднайду його, як захочу, і, може, він стане мені розрадою. Він живе скромно, але від цього він мені дорожчий, і так утішно було думати, що він не схожий на мого законного сина, я обдаровував його тією простотою і здатністю до глибокої прихильності, що нерідко

трапляється в народі. Зрештою він був останньою моєю ставкою. Я знав: якщо й її буде бито, мені вже нема чого й нема кого чекати, залишається тільки повернутися до стінки й згорнутися клубочком, – за сорок років, як мені здавалося, я зжився з ненавистю, мене ненавиділи, і я сам ненавидів. А проте, як усі люди, я плекав у душі надію і, як умів, дурив себе, намагаючись заспокоїти душевний голод, коли була змога. А тепер усьому край.

Тепер я вже не матиму бодай ганебної втіхи вимудровувати усякі підступи, думати, як позбавити спадщини тих, хто зичив мені зла. Робер уже напутив їх, зрештою вони знайдуть усі мої сейфи, навіть ті, що взято на чужі імена. Придумати щось інше? Ех, пожити б ще трохи і все протринькати! А далі вмерти, не залишивши нічого, навіть на вбогий похорон! Я ж усе життя трусився над кожним су, стільки літ скнарив, гамуючи свою жадобу; де вже мені, в моєму віці, навчитися кидати гроші на вітер! Та й діти пильнуватимуть за мною, думав я. Я не можу дозволити собі марнотратства, а то воно стане страшною зброєю в їхніх руках… Якби зубожіти якось непомітно, помалу…

Гай-гай! Мені не пощастить зубожіти, я не зумію спустити свої грошики. Якби ж то взяти їх із собою в домовину, тліти в землі, стискаючи в обіймах своє золото, банкноти, цінні папери! Якби ж спіймати на брехні тих праведників, які проповідують, нібито блага світу не переходять із нами на той світ!

Добрі справи – то бездонне провалля, що все поглинає. Розіслати по благодійних товариствах чи роздати сестрам-черницям, заступницям убогих, пожертви від невідомого доброчинця?.. Хіба я не можу забути про своїх ворогів і подумати про інших людей? Але ж чим страшні старощі? Старощі – це підсумок нашого життя, остаточний підсумок, де не зміниш уже жодної цифри. Шістдесят вісім років життя зістарили мене, зробили ненависником своїх кревних; таким я й помру. Яким я став, таким і залишуся до могили. А як хотілося б стати іншим! О боже, боже, якби ж то ти існував!

Смерком прийшла дівчина, послала мені ліжко, віконниць вона не зачинила. Я ліг потемки. Вуличний гамір і світло ліхтарів не заважали мені дрімати. Не раз я прокидався, як у вагоні, коли поїзд зупиниться на станції, і знову поринав у сон. Я вже не почував себе хворим; а проте здавалося, ніби мені залишається одне – лежати отак і терпляче чекати, коли дрімота перейде у вічний сон.

Мені треба було ще зробити деякі майнові розпорядження, щоб Роберові сплачували обіцяну ренту, а потім піти на пошту по листи на запитання, бо тепер не було кому зробити мені цієї послуги. Я вже три дні не переглядав своєї кореспонденції. О, це чекання якогось невідомого листа, таке живуче наперекір усьому, воно переконливо свідчить, що надія в нас незнищенна, її не викорінити, вона – як пирій!

Назавтра саме турбота про пошту й дала мені сили. Я встав опівдні і вирушив до поштового відділення. Дощило, я не взяв парасольки і тому пробирався попід мурами. Мабуть, вигляд у мене був чудний, вслід мені оберталися. Хотілося гукнути цим людям: "Що в мені незвичайного? Чи не здаюсь я вам божевільним? Тільки мовчіть, а то діти одразу з цього скористаються. Не дивіться так: я такий самий, як усі, тільки рідні діти ненавидять мене, доводиться від них боронитися. Але це зовсім не означає, що я божевільний. Іноді я таки збуджений під впливом тих ліків, що їх мушу приймати через грудну жабу. Авжеж, я розмовляю сам із собою, бо завжди самотній. Треба ж людині з ким-небудь та розмовляти. Що ж тут незвичайного, що самотня людина мурмоче якісь там слова й вимахує руками?

Пакет, переданий мені, містив друковані повідомлення, кілька банківських листів і три телеграми. Певно, це телеграми від біржового маклера, який не зміг виконати якогось мого розпорядження. Я зайшов у бістро, щоб там їх відкрити. Біля довгих столів сиділи заляпані вапном муляри різного віку й повільно їли свою злиденну страву, запивали сніданок літром вина. Вони майже не озивалися один до одного. Вони працювали від раннього ранку і все під дощем. О пів на другу вони знову стануть до праці. Адже зараз кінець липня. На вокзалах повно

люду… Чи зрозуміли б вони мою муку? Авжеж, зрозуміли б. Як же мені, старому адвокатові, цього не знати? На першому ж процесі, де я виступав, позивалися між собою діти; ніхто з них не хотів годувати старого батька. Бідолаха кожні три місяці переходив із хати до хати, всюди його кляли. Сини з голосним лементом накликали смерть, що визволила б їх від батька, та й він сам кликав її, як рятівницю. А скільки разів на фермах я спостерігав трагедію: старий батько затявся і ніяк не випускає з рук свого добра, нарешті здавшись на задобрювання, все віддає, і тоді діти зводять його зі світу непосильною працею та голодом! Авжеж, він такого, мабуть, начувся, оцей худий, жилавий муляр, що сидів за два кроки від мене й поволі переминав хліб голими яснами.

Сьогодні нікого не здивує, якщо в бістро сидить добре вдягнений стариган. Я нарізав шматок білястого кролячого м'яса і дивився, як, випереджаючи одна одну, котяться дощинки на шибці; потім намагався прочитати ім'я власника, написане по той бік вітрини. Дістаючи з кишені хусточку, я намацав рукою пакет з листами. Надів окуляри і розкрив навмання першу телеграму: "Похорон мами завтра двадцять третього липня о дев'ятій годині церква Сен-Луї." Її послано вранці цього ж дня, а дві інші позавчора, з проміжками у кілька годин. В одній стояло: "Мамі все гіршає вертайся". В другій: "Мами не стало". Всі три підписані Юбером.

Я зібгав телеграми і снідав далі, поглинутий одною думкою: чи стане мені сили сісти сьогодні ввечері на поїзд. Кілька хвилин я думав лише про це, і раптом виникло інше почуття: подив, що я пережив Ізу. Бо ж це я мав би померти. Геть усі, а я й поготів, були певні: я помру перший. У своїх планах, викрутах, змовах я мав на гадці ті дні, що потягнуться після моєї смерті, вже недалекої. Ні я, ні мої родичі не мали тут навіть найменших сумнівів. Моя дружина завжди ввижалася мені вдовою в жалобі, що заважало їй відчинити вогнетривку шафу. Раптовий переворот у всесвіті вразив би мене не більше, ніж ця смерть. Але попри все, в мені вже озвалася ділова людина, я зважував ситуацію і прикидав, яку перевагу може вона мені дати в боротьбі з ворогами. Он які почуття хвилювали мене до тієї хвилини, як рушив поїзд.

А тоді ввійшла в гру уява: вперше я побачив подумки Ізу на смертній постелі і почав думати, що коїлося біля неї вчора і позавчора. Згадав детально обстанову в її калезькій кімнаті (я не знав, що вона померла в Бордо). І прошепотів: "Тепер вона лежить у домовині..." – і спізнав якусь малодушну полегкість. Але як же мені поводитися? Що почувати, ловлячи на собі пильні й ворожі погляди дітей? Питання уже розв'язано. Приїхавши, я, звичайно, зляжу, і всі клопоти таким чином буде усунуто. Я не можу бути на похороні: мені тепер ледве ставало сили дістатися до вбиральні. Така кволість мене не лякала: Іза померла, отже, мені ще не скоро помирати, я пропустив свою чергу. Але я боявся приступу в вагоні, тим паче, що їхав сам у купе. На вокзалі мене, звісно, зустрінуть (я дав телеграму), певне, вийде Юбер...

Ні, зустрічав мене не він. Як мені полегшало на душі, коли переді мною раптом виринула гладка, розпухла від безсоння Альфредова пика! Побачивши мене, він перелякався. Я мусив спертися на його руку і не міг без його допомоги сісти в машину. Був дощовий ранок, місто здавалося таким смутним, коли ми їхали повз різниці й казарми. Мені не довелося й розпитувати: Альфред сам розповів про все, якнайдокладніше змалював, в якому саме куточку саду Іза впала непритомна: поблизу оранжереї, біля пальмового гаю; розповів, як її перенесли до аптеки, як потім нелегко було занести важке тіло на другий поверх, до спальні, як пустили їй кров, зробили пункцію... їй стався крововилив у мозок; цілу ніч вона була непритомна, знаками кликала мене, дуже довго кликала, а потім задрімала, саме тоді, як прийшов священик соборувати її.

– Але вона перед тим причащалася...

Альфред хотів покинути мене на ґанку, вже задрапованому чорним крепом, і поїхати далі під тим приводом, що він може не встигнути переодягнутися на похорон. Але хоч-не-хоч довелося йому допомогти мені вийти з машини і піднятися надвірними сходами. Я не впізнав нашого передпокою. Стіни затягнені чорним, гора квітів посередині, і довкола палає сила-силенна свічок. Я примружився. Все було чуже, химерне, як уві сні. Нерухомо стояли дві черниці, певне, вирядженi

похоронною конторою разом з усім гамузом. Від цієї маси крепу, квітів і вогнів йшли на другий поверх до буденного життя звичайнісінькі сходи з потертим килимком.

Ними спустився Юбер – дуже коректний, вдягнений у фрак. Він подав мені руку і щось мовив. Голос його долинав звідкись іздалеку. Я хотів відповісти, але тільки нечутно поворушив губами. Юбер нахилився до мене, обличчя його стало величезне, і раптом я провалився в чорну яму. Потім мені сказали, що я зомлів хвилин на три, не більше. Опритомнів я в невеличкій кімнатці, що була за приймальню, коли я ще адвокатував. У носі мені щипало від нюхальної солі. Я почув Женев'євин голос:

– Він приходить до пам'яті...

Я розплющив очі, побачив схилені наді мною обличчя. Обличчя здавалися мені зовсім не такі, як звичайно, запалені, червоні, деякі зеленаво-бліді. Гладуха Жаніна виглядала материною ровесницею. Сльози особливо змінили Юберове лице, – воно стало негарне, але водночас і зворушливе, як у дитинстві, коли Іза брала сина на коліна і примовляла: "Хлопчик у мене такий маленький, а горе в нього велике!" Лише у красеня Філі, вдягненого у фрак, в якому він тинявся по всіх шинках Парижа й Берліна, обличчя було знуджене і байдуже. Такий він, певне, бував, коли вирушав на якусь вечірку або вертався додому, п'яний і розхристаний, бо він ще не встиг зав'язати краватку. Позад нього юрмилися жінки під жалобними вуалями, – я погано розпізнав хто, мабуть, Олімпія з дочками. В сутінках біліли чиїсь маніжки.

Женев'єва піднесла мені до вуст склянку, я відпив кілька ковтків. Потім я сказав їй, що мені краще. Дочка спитала мене, – голос її бринів тихо й ніжно, – чи не хочу я лягти. Я сказав перше, що спало мені на думку:

– Мені хочеться провести її до могили, бо я ж не зміг попрощатися з нею.

Мов той актор, що добирає правильного тону, я повторив:

– Бо я не зміг попрощатися з нею…

І раптом ці банальні слова, сказані лише для годиться, тільки тому, що пасували до моєї ролі на похоронній церемонії, з навальною силою збудили в мені те саме почуття, що й мали збудити. Лише тут я збагнув, що досі не усвідомлював: більше я ніколи не побачу своєї дружини; не буде між нами ніякої вирішальної розмови, вона не прочитає цього зошита. Повік усе залишиться так, як після нашої останньої розмови в Калезі. Тепер уже нічого не перебудувати, не зажити по-новому; Іза померла, так і не дізнавшись, що я був не тільки мучителем і катом, як здавалося, а що в мені жила й інша людина. Навіть коли б я приїхав в останню хвилину, навіть коли б ми не перемовилися жодним словом, вона побачила б сльози, що котяться у мене на щоках, як оце тепер, і відійшла б, бачивши моє горе, мою розпуку.

А нині тільки діти мої, німі з подиву, позирали на мене. Певне, вони за все життя ні разу не бачили, щоб я плакав. Злісне й грізне старече обличчя, обличчя Медузи[19], чий погляд ніхто не міг витримати, раптом змінилося, стало людським.

Я почув, як хтось сказав (здається, Жаніна):

– Ох, якби ви не їздили… нащо ви їздили?

Так, навіщо я поїхав? Але хіба я не встиг би вернутися? Встиг би, якби мені послали телеграму не до запитання, а на вулицю Бреа… Юбер необачно додав:

– Поїхали, не лишивши адреси… ми ж не могли вгадати…

І – тоді ще невиразна – думка раптом вихопилася з уст. Узявшись обіруч за крісло, я звівся на ноги й кинув Юберові в обличчя:

– Брешеш!

Він замурмотів:

– Тату, ти з глузду з'їхав?

Я повторив:

– Авжеж, ви брехуни! Ви знали мою адресу. Поглянь мені в очі й посмій сказати, що ви не знали моєї адреси!

Юбер мляво заперечив:

– Звідки нам було знати?

– А ти ні з ким не зустрічався, хто був зі мною в близькому контакті? Посмій тільки заперечувати! Посмій!

Усі, скам'янівши, дивилися на мене. Юбер труснув головою, як дитина, застукана на брехні.

– А втім, недорого ви йому заплатили за зраду. Не дуже ви щедрі, діти мої. Дванадцять тисяч ренти хлопцеві за те, що він вернув вам таке багатство! Просто дурно прислужився.

Я зареготав, потім закашлявся. Діти мої не могли здобутися бодай на слово. Філі процідив крізь зуби:

– Брудна історія…

Я повів далі, тільки стишив голос, помітивши благальний Юберів жест:

– Через вас я не попрощався з нею. Вам був відомий кожен мій крок, але ви ховалися від мене. Бо коли б ви телеграфували на вулицю Бреа, я б здогадався, що мене зраджено. Ніщо в світі не змусило б вас зважитися на таке, навіть благання вмирущої матері. Звичайно, ви сумували душею, але йшли нахрапом...

Я висипав їм усе, висипав і інші, гіркіші істини. Юбер заблагав:

– Нехай замовкне, Женев'єво! Скажи, хай замовкне! Люди ж почують, – лепетав він затинаючись.

Женев'єва обняла мене за плечі і знову посадила в крісло.

– Не треба, тату... Не треба зараз... Побалакаємо потім, коли будемо бадьоріші. Благаю тебе іменем матері... Вона ж іще тут, лежить у домовині...

Юбер, пополотнілий, приклав палець до вуст: зайшов розпорядник церемонії зі списком тих осіб, що мають іти за катафалком. Я підвівся і ступив кілька кроків. Я захотів іти сам і, заточуючись, рушив до порога; діти й онуки розступилися переді мною. Я насилу добрався до кімнати, де лежала померла, і вклякнув з молитвою.

Тут наспіли Женев'єва і Юбер, підхопили мене попід руки й повели. Я не пручався. Дуже важко було підніматися нагору сходами. Одна з черниць погодилася побути біля мого ліжка, поки йде похорон. Уже відходячи, Юбер, ніби між нами нічого й не сталося, спитав, чи добре він зробив, що вніс до списку похоронного почту старшину колегії адвокатів. Я одвернувся до вікна, мокрого від дощу, і не відповів.

Уже чувся тупіт ніг. Мабуть, усе місто прийде віддати останню шану. З ким ми тільки не зв'язані з боку Фондодежів! А з мого? Суд, банки, діловий світ… Я спізнав блаженство людини, виправданої перед судом, чию безневинність визнано. Я звинувачував своїх дітей у брехні, вони не зважувалися заперечувати своєї вини. Поки дім увесь гудів, ніби відбувався якийсь чудний бал без музики, я змушував себе думати лише про їхній злочин: це через них я не попрощався з Ізою… Але хоч як я підострожував свою задавнену ненависть, від цього їй, ніби в загнаного коня, не прибувало сили. Чи то з якогось фізичного розслаблення, чи то з утіхи, що останнє слово зосталося за мною, не знаю чого, але я полагіднів.

До мене вже не долітало святе поспів'я, затихло, даленіючи, голосіння, і нарешті по всій нашій великій кам'яниці запанувала така сама глибока тиша, як у Калезі. Всі її мешканці пішли проводжати Ізу. Вона потягла за своїм катафалком усіх слуг. У домі зосталися тільки я та черниця; сидячи коло мого узголів'я, вона перебирала чотки й дочитувала молитви, початі при домовині небіжчиці.

У тиші я знову відчував скорботу вічної розлуки, непоправної втрати. Знов у мене защеміло в грудях, бо тепер уже запізно, ми нічого з Ізою одне одному не скажемо. Я сидів на ліжку, підпертий подушками, щоб легше дихалося, і оглядав кімнату, обставлену меблями стилю Людовіка Тринадцятого, що ми з Ізою вибрали в Бардьє в день наших заручин, – усі ці речі довго стояли в її кімнаті, поки не перейшла до неї в спадщину материна обстанова. На цьому ліжку, на цьому самому ліжку мовчки ми таїли образу одне на одного…

До мене зайшли тільки Юбер і Женев'єва, решта залишилися в коридорі. Я зрозумів, що їм дуже незвично бачити моє обличчя, залите слізьми. Вони постояли біля мого узголів'я, брат і сестра: він виглядав химерно – у вечірньому фраку опівдні, а вона – як вежа, задрапована чорним крепом, тільки носовичок білів, а з-під відкинутої вуалі виглядало кругле й червоне від сліз обличчя. Горе зірвало з усіх нас звичну личину, і ми не впізнавали одне одного.

Вони спитали, як я почуваю себе, Женев'єва сказала:

– Майже всі проводили аж до кладовища: її дуже любили.

Я почав розпитувати, що було перед тим, як Ізу вразила апоплексія.

– Вона все нарікала, що нездужає… може, в неї було передчуття, бо напередодні поїздки в Бордо вона цілий день провела в своїй кімнаті, все щось перебирала, спалила купу листів у каміні… Ми навіть думали, що в димарі сажа загорілася…

Я урвав її. Мені майнула думка… Як це я раніше не здогадався?

– Як ти гадаєш, Женев'єво, мій від'їзд міг тут щось важити?

Вона вдоволено відповіла, що, звичайно, це було для мами дуже прикро.

– Але ви їй нічого не сказали… ви не повідомляли її про те, що вам пощастило довідатися…

Вона запитально глянула на брата: чи можна показати, що вона зрозуміла, про що йдеться? Я, певне, скорчив дику гримасу, вони обоє перелякалися, і, поки Женев'єва допомагала мені сісти зручніше, Юбер квапливо мовив, що мама занедужала тижнів через два після мого від'їзду, отож вони поклали собі нічого їй не казати про наші сумні чвари. Чи ж правду він сказав? Він додав деренчливим голосом:

– Якби ми піддалися спокусі й розповіли їй про це, то перші були б винні…

Він одвернувся, і я побачив, що плечі в нього тремтять. Хтось прочинив двері і спитав, чи скоро нарешті сядуть до столу. Я почув голос Філі:

– А що ж тут такого? Я не винен… У мене просто живіт запався з голоду.

Женев'єва крізь сльози спитала, що мені подати їсти. Юбер пообіцяв прийти після сніданку: ми все з'ясуємо, раз і назавжди, якщо мені стане сили вислухати його. Я кивнув головою.

Коли вони пішли, черниця допомогла мені підвестися; я скупався, одягнувся, випив чашку бульйону. Я не бажав вести битву в образі хворого діда, якого супротивник милує з жалю і бере під свою ласку.

Коли мої діти повернулися, перед ними була інша людина, яка вже не будила до себе жалощів. Я прийняв ліки, що полегшують приступи, і сидів у кріслі випростаний; я завжди почуваю себе ліпше, коли не лежу.

Юбер переодягся у візитку, а Женев'єва загорнулася в старий материн халат.

– Я нічого не маю чорного, нічого надіти…

Обоє сіли проти мене, сказали співчутливі слова для годиться.

– Я багато передумав… – почав Юбер.

Він дбайливо підготував свою промову. Говорив так пишно, ніби виступав на зборах акціонерів, зважуючи кожне слово і старанно уникаючи всього, що могло викликати сутичку:

– Сидячи біля узголів'я матері, я все думав, зазирав у своє сумління, спробував змінити свій погляд на наші чвари і поставити себе на твоє місце. Ми бачили в тобі батька, якого переслідує невідчепна думка позбавити своїх дітей спадщини, і в моїх очах це робило наше поводження законним чи принаймні вибачливим. Але ми дали тобі моральну перевагу над нами своєю нещадною боротьбою і своєю…

Він затнувся, добираючи слово, і я стиха підказав:

– Своєю підлою змовою.

Навіть вилиці в нього зашарілися. Женев'єва скипіла:

– Чому ж "підлою"? Ти куди дужчий за нас…

– Годі-бо! Тяжко хворий дід проти цілої зграї молодих вовків…

– Тяжко хворий дід, – відказав Юбер, – у такій родині, як наша, має багато привілеїв: він не виходить із своєї кімнати, а проте завжди насторожі, стежить за всіма, узнає звички кожного члена сім'ї і з усього здобуває користь для себе. На дозвіллі, не кваплячись, обмірковує самотою страшні удари і готується здійснити свої наміри. Він усе знає про інших, вони ж нічого про нього не знають. Йому відоме місце, де краще підслуховувати чужі розмови. (Я не міг утриматися від посмішки, тоді й Юбер посміхнувся). Авжеж, – провадив він, – у своїй родині люди завжди поводяться необачно. Сперечаючись, підвищують голос, розмовляють голосно і навіть кричать, самі того не помічаючи. Ми надто покладались на грубі стіни нашого дому, забуваючи, що мостовини в ньому все-таки тонкі. Та й вікна часто бувають розчинені.

Ці натяки трохи послабили напружену розмову. Юбер перший вернувся знов до серйозного тону:

– Я припускаю, ти зміг вважати нас винними перед тобою. Правда, я вже казав, мені легко послатися на своє право на самооборону, але не варто сперечатися, підливати масла в огонь. І я не шукатиму, хто був призвідцем сумної цієї війни. Я навіть згоден стати на захист винного. Але ти повинен зрозуміти… – Він підвівся, протер скельця окулярів. Очі його кліпали, обличчя було вимучене, щоки позападали. – Ти повинен зрозуміти, що я боровся в ім'я честі нашої сім'ї й майбутнього своїх дітей. Ти не можеш собі уявити наше становище. Ти людина минулого сторіччя, ти жив у казкову добу, коли обачна людина могла робити ставку на надійні цінності. Я, звісно, розумію, ти завжди бував на висоті: ти, скажімо, раніше за всіх бачив близьку бурю і встигав вчасно реалізувати цінні папери… Але ти виявляв таку прозірливість лише тому, що перестав вести діла, треба прямо сказати, перестав вести всякі діла! Ти міг спокійно обдумувати ситуацію, все обміркувати й робити, як тобі заманеться, ти був сам собі пан, не те що я, зв'язаний кругом… Удар був надто несподіваний… Ніхто не встиг дати собі раду… Уперше трапилося, що затріщало все гілля разом. Нема за що вхопитися, нема на що спертися…

З якою тривогою він повторював: "Нема за що… нема на що…" Як далеко він зайшов? Скільки заборгував? Може, він уже йде на дно і борсається, намагаючись випливти? Злякавшись, що забагато сказав, він опанував себе і почав виголошувати прийняті в таких випадках загальники: повоєнний стрімкий розвиток техніки, перевиробництво, криза споживання… Мене не обходило, що саме він каже, але я пильно придивлявся до нього і бачив, що він сповнений неспокою. І саме в ці хвилини я зауважив, що ненависть моя вмерла, минулося бажання мститися. Може, все це вмерло вже давно. Я сам розпалював свою лють, ятрив свої виразки. Але навіщо ж спростовувати очевидність? Дивлячись на свого сина, я спізнав складне почуття, де переважала цікавість. Одне моє слово – і в душі цього нещасного не залишилося б і сліду від турботи, жорстокої муки й жаху… і як це все здавалося мені дивним! Подумки я бачив перед собою своє багатство, багатство, в якому, як мені гадалося ще зовсім недавно, полягало все моє життя; багатство, яке я марно намагався подарувати, збутися, але яким навіть не міг

вільно розпоряджатися! А тепер я вже не відчував ніякого потягу до цього багатства, більше того, воно перестало мене цікавити і ніби зовсім мене не обходило. Юбер, замовкнувши, пильно придивлявся до мене крізь окуляри. "Що там ще батько затіває? Який удар готується нам завдати?" Губи його вже кривилися в болісній гримасі, він одкинувся назад і звів руку, як дитина, налякана близькою прочуханкою. Він боязко промовив:

– Я прохаю тільки про одне: поможи мені стати на ноги. На додачу до того, що мені дістанеться від мами, я не потребую, – він завагався, боячись назвати суму, – я не потребую більше, ніж один мільйон. А як стану на ноги, то далі все піде гладесенько-рівнесенько, тоді я сам дам собі раду… А втім, вирішуй, тобі видніше. Я зобов'язуюся шанувати твою волю…

Він ковтнув слину; нишком позирав на мене, але моє обличчя було непроникне.

– А як у тебе, дочко? – спитав я, обертаючись до Женев'єви. – В тебе, певне, все гаразд. Твій чоловік обачний…

Женев'єву завжди сердило, коли хто хвалив її чоловіка. Вона обурено заявила, що їхній фірмі настав кінець. Альфред уже два роки не купує рому: мабуть, гадає, що зараз найкраще сидіти тихо. Вони, звісно, на прожиток мають, але ось Філі погрожує кинути дружину і таки кине, тільки-но довідається, що тесть збіднів. Я пробурмотів:

– Ото нещастя!

Женев'єва одразу зацокотіла:

– Ну, звичайно, він негідь, ми це знаємо, і Жаніна знає. Але як він її кине, вона помре. Так, так, помре. Тобі цього не збагнути, тату. Ти в цьому нічого не тямиш. Жаніна знає про свого Філі все, куди більше, ніж

нам відомо. Вона часто мені казала, що він просто найпослідущий мерзотник. Та однаково, як він її кине, вона помре. Це тобі здається безглуздям. Такі почуття для тебе не існують. Але при твоєму величезному розумі ти можеш збагнути навіть те, що тобі й самому геть чуже.

– Ти втомлюєш тата, Женев'єво.

Юбер думав, що його незграбна сестра "все зіпсує" та ще даремно зачіпає мою гордість. Він, мабуть, помітив, як на моє обличчя набігла туга, але не знав, що саме засмутило мене. Де вже йому знати, що Женев'єва роз'ятрила мою рану, необережно полізла до неї пальцями. Я зітхнув:

– Щасливець Філі!

Син і дочка здивовано перезирнулися. Вони цілком щиро вважали, що я несповна розуму, і любесенько запроторили б мене до дурдому.

– Та він негідник, – буркнув Юбер. – А ми у нього в руках.

– Твій тесть до нього поблажливіший, ніж ти, – сказав я. – Альфред часто казав, що Філі не такий уже й поганий, як про нього думають, "він просто вітрогон".

Женев'єва спалахнула:

– Він і Альфреда за собою тягне! Зять розбестив тестя, в місті це всім відомо: їх здибали разом з дівками… Яка ганьба! Ось такі прикрощі й добили маму…

Женев'єва втерла хусточкою очі. Юбер подумав, що я хочу відвернути їхню увагу від головного.

– Та хіба про це зараз ідеться, Женев'єво? – роздратовано сказав він. – Можна подумати, що на всьому світі є лише ти та твої діти.

Розлючена Женев'єва відрубала, що невідомо ще, хто з них більший егоїст, і додала:

– Звісно, кожен передусім думає про свою дитину. Я завжди все ладна зробити для Жаніни і пишаюся з цього. Як мати, я все, все робила для неї. Я б заради неї в огонь кинулася…

Брат перебив її й ущипливим тоном – пізнаю свою кровинку – заявив, що вона "не лише сама кинулася б, але й інших ладна туди вкинути".

Як мене колись потішила б їхня сварка! Я радів би з тих сутичок, бачачи в них зародок нещадної гризні за решткти спадщини, яких мені не вдасться їх позбавити. Але тепер мені гидко, та й нудно слухати їх. Треба раз і назавжди розв'язати це питання з грішми! Хай дадуть мені померти спокійно!

– Як дивно, діти, – сказав я, – дивно, що я зрештою зроблю саме те, що здавалося мені найбільшим шаленством…

Oro! Сварка одразу вщухла. Обоє втупилися в мене гострим недовірливим поглядом. Вони чекали, вони нашорошилися.

– Бо ж я завжди казав собі: не забувай, що сталося з одним старим нашим орендарем. Він усе віддав дітям, а вони, обібравши батька за життя, покинули його здихати з голоду… А то ще так буває: агонія триває задовго, то діти покладуть подушки і придушать…

– Тату, благаємо тебе…

В їхньому голосі чувся щирий жах. Я одразу заговорив іншим тоном:

– Ти, Юбере, матимеш багато клопоту з поділом спадщини. В мене рахунки в кількох банках – і тут, і в Парижі, і за кордоном. Та ще нерухомість, маєтки…

На кожне моє слово в них кругліли очі, обоє не хотіли вірити. Я завважив, що тонка Юберова рука то широко розтулювалася, то стискалася в кулак.

– І хай з усім цим буде покінчено тепер же, ще до моєї смерті, разом із поділом спадщини від матері. За собою я залишаю на довічне користування Калез: дім і парк, його утримання й ремонт вашим коштом. Про виноградники я більше й чути не хочу. Платитимете мені через нотаріуса щомісячну ренту, залишиться тільки визначити її розміри… Подай-но мені гаманця, так… у лівій кишені піджака. – Юбер тремтячою рукою простяг гаманець. Я дістав конверта. – Тут ти знайдеш дані про мої статки. Можеш його віднести до пана Аркама. Та ні, краще зателефонуй йому, попрохай прийти, я сам передам йому пакет і підтверджу при тобі йому свою волю.

Юбер узяв конверта і тужно спитав: Ти не глузуєш із нас? Ні?

– Іди зателефонуй нотаріусу: сам побачиш, глузую я чи ні…

Він подався до дверей і раптом схаменувся.

– Ні,– сказав він, – сьогодні незручно… Треба почекати хоча б тиждень.

Він провів рукою по очах; звичайно, йому було соромно, він хотів примусити себе думати про матір. Конверт він крутив у руках.

– Ну, гаразд, – провадив я, – відкрий його і прочитай, я тобі дозволяю.

Він квапливо підійшов до вікна, зірвав печатку. Він не читав, а жер очима опис. Женев'єва не витримала, – вона підвелася і перехилилася, жадібно заглядаючи йому через плече.

Я дивився на своїх дітей. Он брат і сестра. Нема в них нічого жахливого. Він ділова людина, попав у скруту, батько сім'ї, вона мати сім'ї; вони нежданo-негадано дістали мільйони, які вважали втраченими для себе. Дивувало мене інше – моя власна байдужість. Я скидався на людину, яка перенесла операцію і каже, що нічого не відчула. Я вирвав із своєї душі те, до чого, здавалося, дуже прихилився. А проте я відчував лише полегкість, мені попустило біль: дихати стало легше. Власне, що я робив уже багато років? Намагався якось спекатися багатства, накинути його кому-небудь, тільки не своїм. Я завжди дурив самого себе, не знав, чого хочу. Ми ніколи не знаємо, чого хочемо насправді, і зовсім не робимо того, що, як нам здається, ми любимо.

Я чув, як Юбер сказав сестрі:

– Величезні... величезні статки... Просто величезні.

Потім вони про щось перемовилися стиха, і раптом Женев'єва заявила, що вони не можуть прийняти такої жертви, вони не хочуть, щоб я всього позбавив себе задля них.

Дивно бриніли в моїх вухах слова "жертва", "всього позбавити себе". Юбер наполягав:

– Сьогодні ти схвильований, тому так вирішив зробити. Ти не такий уже хворий, як здається. Тобі нема ще сімдесяти, а з таким здоров'ям доживають до глибокої старості. За якийсь час ти шкодуватимеш. Якщо хочеш, я тебе звільню від матеріальних клопотів. Але май при собі, що тобі належить. Ми хочемо тільки – хай усе буде по справедливості. Ми завжди шукали тільки справедливості.

Мене здолала втома, вони бачили, що очі в мене злипаються. Я сказав: рішення моє непохитне і далі ми про це балакатимемо лише в присутності нотаріуса. Вони рушили до дверей. Я, не повертаючи голови, промовив:

– Забув вас попередити: я призначив щомісячну ренту в півтори тисячі франків моєму синові Роберові, я обіцяв йому. Нагадайте мені, як ми підписуватимемо акт у нотаріуса.

Юбер почервонів. Він не чекав такої шпильки. Але Женев'єва, по своїй простодушності, не побачила тут ніякої каверзи. Витріщивши від здивування очі, вона швидко підбила рахунок:

– Вісімнадцять тисяч франків на рік… А тобі не здається, що це забагато?

XVIII

Моріжок сьогодні ясніший за небо. Залита водою земля курить, у вибоях, затоплених дощем, відбивається каламутна блакить. Усе мене цікавить так само, як у ті дні, коли Калез належав мені. Мого тут нема тепер нічого, і я не відчуваю своєї вбогості. Цілі ночі плющить, через дощ гниє виноград, і я так само вболіваю за врожай, як і тоді, коли був господарем. Думав я, що мені дорога моя власність, а нині збагнув: то озивалася моя кровна любов до землі, інстинкт селянина, селянського сина, народженого тими, хто споконвіку тривожно позирає на обрій, на небо. Рента, яку я маю щомісяця отримувати, набігатиме в нотаріуса; мені ж нічого не треба, та й ніколи й не було треба. Все життя я був невільником пристрастей, яких, власне, і не мав. Мов собака, що гавкає на місяць, я був зачарований блиском. Прокинутися в шістдесять вісім років для життя! Відродитися на порозі смерті!.. Якби ж то ще пожити кілька років чи хоча б кілька місяців, навіть кілька тижнів…

Мою доглядальницю вже відіслано; я почуваю себе куди краще. Коло мене ходитимуть Амелі й Ернест, що служили Ізі; вони вміють робити уколи; в мене все напохваті: ампули з морфіном і нітритом. Діти в місті клопочуться спадщиною, до Кализа приїжджають лише тоді, як потрібні якісь дані для опису майна… Все йде майже без суперечок; зі страху прогадати при поділі вони ухвалили комічне рішення: все ділити порівну, навіть комплекти дамастових скатертин та серветок і набори кришталю. Вони ладні розірвати надвоє якийсь килим, аби він не дістався комусь одному. Вони воліють усе дістати непарне, зате нарівно. Вони ж бо хочуть, щоб усе було по справедливості. Все життя вони прикрашали вельми пишними словами найниціші прагнення… Ні, треба викреслити ці слова. Хто його знає, може, й вони так само, як я, в полоні пристрасті, що насправді глибоко не загніздилася в них?

А що вони думають про мене? Безперечно, що мене переможено, адже я поступився. "Вони взяли наді мною гору". А проте при кожних відвідинах вони тримаються зі мною шанобливо та все дякують. Все-таки я для них загадка. Надто пильнує мене Юбер: йому не віриться, що я склав зброю. Та заспокойся ти, сердего! Коли мене привезли до Кализа очунювати, я й тоді був не дуже страшний для вас. А вже тепер…

Край доріг і луків вимальовуються довгі ряди берестів та тополь, що височать одне над одним, а між їхніми темними лініями клубочиться туман, туман і дим: там палять бур'ян, та ще дихає випарами земля, вповна дощем. Бо ж у нас тепер осінь, грона, обсипані дощовими краплями, вже не наллються соками – все забрав у них дощовий серпень. Та для нас, мабуть, ніколи не буває пізно. Я все кажу собі, що для людини ніколи не пізно.

Другого дня після повернення до Кализа я ввійшов до Ізиної кімнати, але не з почуття побожності. Тільки знічев'я, від нічого робити, – я вже сам не знаю, чи приємно, чи тоскно було мені від того, – я штовхнув двері, перші після сходів ліворуч. Все було навстіж – і вікно, і шафа, й комод. Слуги все повиносили, сонце тислося в усі куточки, поглинаючи

невловимі сліди завершеної людської долі. В вересневому полудні дзижчали мухи. Густі круглі шапки лип скидалися на якісь овочі, обкидані плямами. Блакить, густа в високості, блідла над заснулими пагорбами. Десь бринів дівочий сміх; над виноградниками похитувалися золотаві на сонці брилики: почалося винобрання.

Але життя, чудове життя пішло з Ізиної кімнати; кинуті на дно шафи рукавички та парасолька здавалися мертвими. Я дивився на старий камін: на ньому вирізьблено граблі, лопату, серп і сніп пшениці. Ці старовинні коминки, де можуть палати цілі колоди, влітку затуляють широкими мальованими екранами. На нашому екрані був зображений запряг волів на оранці – якось у дитинстві, розлючений чимось, я пропоров його складаним ножиком. Екран стояв на килимку. Коли я захотів поставити його па місце, він упав, відкривши чорне провалля вогнища, засипане попелом. Мені пригадалося, що розповідали діти про останній Ізин день у Калезі: "Вона палила папери, ми думали, що почалася пожежа..." Тієї хвилини я зрозумів: вона відчувала близьку смерть. Годі думати водночас про свою смерть і про смерть інших людей: мене невідчепно гризла думка, що я вже на божій дорозі, тому я не помітив нервової Ізиної напруги. "Це пусте, це вікове", – казали немудрі наші діти. Але ж вона, розпалюючи велике вогнище, знала, що її час настав. Вона хотіла зникнути і слід за собою затерти. Я дивився, як вітерець ледь колише в каміні сірі пластівці. В кутку стояли щипці, якими користувалася вона, я схопив їх і встромив у попіл, в цю купу пороху, в небуття.

Я порушив його, ніби там ховалася таємниця мого життя, таємниця наших двох життів. Що глибше поринали щипці в попіл, то він ставав щільніший. Я добув кілька паперових клаптів, мабуть, уцілілих у середині грубої пачки, але на цих врятованих шматочках збереглися лише окремі слова й незрозумілі уривки фраз. Усе написано тим самим не відомим мені почерком. Руки в мене тремтіли, я вперто копирсався далі. На одному замазаному сажею клаптику мені пощастило прочитати слово "рах"[20], а під маленьким хрестиком стояло "23 лютого 1913 року" і "Люба моя доню!". Я намагався прочитати слова, написані на

обгорілих берегах сторінки, але розібрав лише таке: "Ви не винні, що це дитя будить у вас ненависть, ви були б винні тоді, якби піддалися їй. А проте ви всіляко намагаєтеся..." На превелику силу я прочитав іще: "... надто зухвало судити так мертвих... його прихильність до Люка доводить...". Далі кіптява приховала все, крім такої фрази: "Пробачте, не дошукуючись, яку саме вину ви прощаєте. Віддай йому все..."

Я ще матиму час поміркувати над усім цим: зараз треба шукати, шукати. І я шукав. У незручній позі, нахилившись так низько, що важко було дихати, я розгрібав попіл. Я добув записника в цератовій оправі і весь затремтів від зворушення; блокнот нібито був цілий, але в ньому не збереглося жодної сторінки. Лише на звороті оправи мені пощастило прочитати кілька слів, виведених Ізиною рукою: "Букет духовний", а нижче: "Не звуся я Той, хто клене, ім'я моє Ісус". ("Про Христа", святий Франціск Сальський[21])".

Далі йшли інші цитати, але прочитати їх було неможливо. Схилившись над цим порохом, я довго шукав, але більше нічого не знайшов. Тоді я підвівся, поглянув на свої чорні руки. Побачив у дзеркалі, що лоб у мене вимазаний сажею. Як замолоду, раптом виникло бажання піти кудись у поле й ходити довго-довго. Забувши про своє серце, я швидко збіг сходами.

Вперше за багато тижнів я пішов на виноградники, де лози вже скидали грона і готувалися до сплячки. Навколишній краєвид був легкий, прозорий, невагомий, як ті блакитняві бульбашки, що їх колись Марі видувала соломинкою. Під вітром і сонцем уже стужавіли вибої і глибокі відбитки волячих ратиць. Я йшов, несучи в собі не знаний мені досі Ізин образ, образ жінки, охопленої пристрастями, які лише богові було під силу приборкувати. Цю діловиту господиню гризли ревнощі до сестри. Маленький Люк був їй ненависний. Іза зненавиділа ні в чому не винного хлопця... А яка була причина? Ревнощі? Страх за своїх власних дітей? Я ж бо любив Люка більше, ніж їх. Але вона ненавиділа й Марінету... Так, так, вона страждала через мене; я був здатний завдавати їй муки. Яке шаленство! Умерла Марінета, умер Люк, умерла

Іза. Всі повмирали, всі. Я вже старий дід, стою край тієї самої ями, що поглинула їх, і ось я радію, що не був байдужий померлій жінці, що викликав у її душі бурі.

Сміх, та й годі! Я справді сміявся на самоті, кашляючи й задихаючись, ухопившись за виноградний пакіл; переді мною стелилися простори, сповиті блідою імлою, де тонули села з церквами, дороги, облямовані тополями. Вечірнє світло ледве пробивало собі дорогу до цього похованого в тумані світу. Я відчував, я бачив свій злочин, я торкався його. Він містився не тільки в цьому огидному змііному кублі – в ненависті до рідних дітей, у жаданні помсти, в сріблолюбстві, а і в затятості, з якою я відмовлявся вирватися з цього переплетеного гаддя. Я зрісся з цим мерзенним гадючником, ніби він став моїм серцем, наче биття мого серця зливалося з кишінням цього змііного кодла. Мало того, що протягом піввіку я знав у самому собі лише те, що насправді не було мною; на інших я теж дивився так само. Мене сліпила та ниця жадоба, яку я бачив на обличчях своїх дітей. У Роберові я помічав лише тупість, і ця видимість усе застувала мені. Я ніколи не усвідомлював, що побачити сутність людини можна лише, зірвавши з неї маску, заглянувши за цю маску. Мені треба було б зробити це відкриття раніше, в тридцять-сорок років. Але тепер я старий сердечник; востаннє я дивлюсь, як осінь заколисує виноградинки, огортаючи їх серпанком і промінням. Ті, кого я мав любити, померли; померли ті, хто міг би мене любити. А до тих, хто лишився жити, мені не знайти підходу, не ввійти в їхню довіру – нема вже часу та й снаги. Тепер у мені все, – навіть голос, рухи, і сміх, – належать тому іродові, якого я змушував боротися з усім світом, іродові, якому я дав своє ім'я.

Здається, саме такі думки роїлися мені в голові, коли я стояв у винограднику, спершись на пакіл, і дивився на далекі луки Ікема в промінні призахідного сонця. Я усвідомив їх собі краще, завдяки одному випадку, про який я тут розповім, але вони виникли в мені ще того вечора, коли я вертався додому, до глибини душі пройнятий спокоєм, що огортав землю; тіні видовжувались, довколишній світ був царством тиші, розкидані тут і там пагорби, здавалося, підпирають один одного

плечима в чеканні туманів і пітьми, – тоді вони, можливо, приляжуть і заснуть людським сном.

Я сподівався, що Женев'єва і Юбер уже вдома: вони обіцяли пообідати зі мною. Вперше в житті я хотів, щоб вони побули зі мною, вперше був радий їх бачити. Мені не терпілося відкрити перед ними свою нову душу. Бо ж не можна гаяти ні хвилини, треба швидше їх узнати, і хай вони узнають мене. Чи встигну я перед смертю перевірити своє відкриття? Я на крилах пролечу довгий шлях, що веде до сердець моїх дітей, подолаю всі перешкоди між нами. Гадючник нарешті розчавлений: я дуже швидко завоюю любов своїх дітей, і вони плакатимуть, закриваючи мені очі.

Їх досі не було. Я сів на лаву біля дороги, дослухаючись, чи не загуркоче мотор. Що більше вони спізнювалися, то дужче мені хотілося їх побачити. Спалахнув був мій давній гнів: я їх чекаю, а їм байдуже! Їх не обходить, що я страждаю через них, це вони зумисне так… Потім я похопився: може, вони спізнюються через якусь не відому мені причину; даремно я за звичкою злюся. Бамкнув дзвін, вістуючи обід. Я пішов на кухню сказати Амелії, що треба ще трошки почекати. Нечасто траплялося мені заглядати до цієї кухні з чорними сволоками, де висіли окости. Я сів на солом'яному стільці біля вогню. До моєї появи Амелія, її чоловік і наш прикажчик Казо весело гомоніли, я ще здалеку чув їхній регіт. Тільки-но я зайшов, вони вмовкли. Завжди мене оточує атмосфера страху й пошани. Я ніколи не розмовляю зі слугами. Мене не назвеш вимогливим, прискіпливим господарем. Ні, слуг просто не існує для мене, я їх не бачу, не помічаю. Але цього вечора мені було якось затишніше біля них. А що мої діти не приїхали, то чому б мені не пообідати біля цього столу, де куховарка січе м'ясо?

Казо втік, Ернест одяг білу куртку – прислужувати мені. Його мовчанка мене гнітила. Я не міг придумати, що йому сказати. Мені нічогісінько не було відомо про цю подружню пару, яка вірою і правдою слугувала мені вже двадцять років. Нарешті я згадав, що їхня дочка, одружена в Совтері-де-Гюйєні, якось приїздила до нас і привезла

кролика, за якого Іза не заплатила їй, бо вона їла й пила в нашому домі. Не повертаючи голови, я скоромовкою сказав:

– А що, Амеліє, як ваша дочка? Все в Совтері живе?

Та схилила до мене темне обвітрене обличчя і, глянувши на мене, мовила:

– Пан же знає, вона померла… двадцять дев'ятого числа, на святого Михайла, саме десять років тому. Хіба пан не пригадує?

Чоловік її не озвався ні словом, тільки суворо глянув на мене: він подумав, що я навмисне вдаю, ніби забув про їхнє горе. Я пробелькотів:

– Вибачте мені… Знаєте, в старечій голові…

І, як завжди, коли я нічуся і бентежуся, в мене вихопився смішок, я не міг придушити цього хихотіння. Ернест промовив своїм звичним тоном:

– Обід на столі…

Я підвівся і рушив до погано освітленої їдальні; сів за стіл напроти Ізиної тіні. А он там сиділа колись Женев'єва, далі абат Ардуен, ще далі Юбер… Я шукав очима високого стільчика Марі,– він стояв колись між вікном і буфетом і служив після неї Жаніні, а потім Жанініній дочці. Я ледве проковтнув кілька шматків: мене страшив погляд чоловіка, який подавав на стіл.

У вітальні палала лоза в коминку. В цій кімнаті кожне покоління, відступаючи одне перед одним, як море в годину відпливу, полишало свої черепашки: альбоми, шкатулки, дагеротипи, карсельські гасниці[22]. В засклених шафках стояли всякі дрібнички. Знадвору чувся

важкий тупіт коня, скрип винотоки, що працювала біля самого будинку. Звуки ці краяли мені серце.

– Діти мої, чому ви не приїхали? – жалісно стогнав я.

Якби слуги почули, то, певно, подумали б: то хтось чужий сидить у вітальні,– не впізнали б мого голосу, не повірили б, що так говорить той негідник, який, вони думали, прикинувся, ніби нічого не знає про смерть їхньої дочки.

Дружина, діти, хазяї й слуги – усі, здавалося, вчинили змову проти моєї душі і диктували мені огидну роль. Я так і закляк у цій лютій поставі, яку змусили мене прибрати. Моя подоба відповідала образу, створеному їхньою ненавистю до мене. Яке це шаленство – сподіватися, що в шістдесят вісім років я піду проти течії і змушу їх побачити в мені іншу людину! Але ж я інший і завжди був інший! Ми бачимо лише те, що звикли бачити. Отак і вас я не бачу по-справжньому, бідолашні мої дітки. Якби ж я був молодший, а то вже різко визначився мій душевний склад, міцно вкорінилися звички. А втім, і замолоду я навряд чи зумів би розбити ці лихі чари. На те потрібна сила. Чиясь допомога потрібна. Потрібен хтось, хто ручився б перед людьми, що я переміг самого себе, той, кому кревні повірили б і побачили б мене іншим; потрібен якийсь надійний свідок, який сказав би правду про мене, зняв би з моїх плечей мерзенну ношу і перебрав би її на себе…

Навіть найкращі серед людей нездатні самі, без чиєїсь допомоги, навчитися любити. Щоб не боятися дивацтв, вад, а найбільше людської глупоти, треба пізнати вже забуту людьми таємницю любові. І поки не буде знову відкрито цієї таємниці, марно й намагатися змінити умови життя: колись я вірив, що лише з егоїзму цурався всіх господарчих та суспільних питань; я таки був справжнім іродом, замкнутим у своїй самотності й байдужості до всіх; але в мені жило таємне почуття, невиразна певність того, що ніякими переворотами не оповити лице світу, треба дістатися до самої його серцевини. Я шукаю того, хто міг би здобути таку перемогу, треба, щоб він сам був серцем усіх сердець,

вогненним осереддям усієї людської любові. Бажання моє, мабуть, було вже молитвою. Ще трохи – і я став би навколішки, і, спершись на крісло, склав би руки, – так уклякала в літні вечори Іза, а троє малих пригорталися до її сукні. Вертаючись з тераси, я бачив їх крізь освітлене вікно; притишуючи кроки, невидимий у темному садку, я дивився на цю молитовну групку: "Простершись перед тобою, господи, – проказувала молитву Іза, – хвалю тебе, що ти дав мені серцем пізнати тебе й полюбити..."

Стою тепер посеред кімнати, заточуючись, ніби мене хто вдарив. Я все думаю про своє життя, вдивляюся в минуле. Ні, не підеш проти каламутної течії. Я був страшною людиною, тому й не мав жодного друга. А проте, казав я собі, чи не тому так сталося, що я ніколи не вмів критися під личиною? Якби всі люди ходили без машкари, як ходив я з піввіку, мабуть, вони здивувалися б, яка невелика різниця між ними. Бо, щиро кажучи, ніхто не показує свого справжнього обличчя, ніхто! Більшість людей наслідують одне одного, хизуються високими благородними почуттями. Самі того не відаючи, вони наслідують літературних героїв або когось іншого. Святі знали, що коїться в душах людей, і тому ненавиділи, зневажали Себе. Я б не був пострахом для всіх, якби ховався, не показував себе оголеного, без усяких прикрас.

Ось які думки гнітили мене, коли я снував по темній кімнаті, натикаючись на важкі меблі з палісандрового або червоного дерева, на замулені піском уламки минулого нашої родини. Стільки людей, від яких лишився самий тлін, колись сиділи за цими столиками, у цих кріслах, лежали на цих канапах. Діти побруднили своїми черевиками отоманку, коли залазили туди, гортаючи "Світ в образах"[23] за 1870 рік. Оббивка так і залишилася чорною в тих місцях, де її торкалися ніжки. Вітер кружляє довкола дому, підмітає опалий тополиний лист. Знову забули замкнути віконниці у якійсь із кімнат.

XIX

Назавтра я тривожно чекав пошти. Я блукав алеями, як блукала колись Іза, виглядаючи дітей, коли ті приходили пізно. Чи не посварилися вони? А може, хто захворів? Я "псував собі кров": вигадувати всякі страхи я був такий самий мастак, як Іза; чого тільки я не передумав. Я довго ходив по виноградниках, нічого не помічаючи, як це властиво заклопотаній людині. Але, пригадується, я помітив, що в мені відбулася зміна. Я навіть тішився своєю тривогою. В тумані відлунювали всі одголоси, долину було чути, але не видно. По довгих смугах виноградників розлетілися плиски й дрозди, кидаючись на ще не підгнилі грона. Люк у дитинстві любив ці досвітки ранньої осені...

Юберова листівка, надіслана з Парижа, не заспокоїла мене. Він писав, що йому несподівано довелося поїхати в нагальній справі: немалі прикрощі, він розповість, коли повернеться; вдома його чекати позавтра. Я думав, у нього якесь ускладнення у фінансовій управі: може, він дозволив собі щось незаконне?

Після обіду я не витримав, звелів відвезти мене на вокзал і взяв квиток до Бордо, дарма що обіцяв дітям не їздити самому. Женев'єва мешкала тепер у нашому колишньому будинку. Я здибався з нею в передпокої,– вона прощалася з якимсь незнайомцем, певне, з лікарем.

– Юбер нічого тобі не сказав?

Вона повела мене до тієї самої приймальні, де я зомлів у день похорону. Я полегшено зітхнув, дізнавшись, що йдеться про втечу Філі; я боявся чогось гіршого, а виявляється, він утік із жінкою, яка "його оплутала"; була жахлива сцена з Жаніною; він поводився брутально, не залишив дружині ніякої надії. Бідолашна зараз у повній прострації, її стан непокоїть лікаря. Альфред і Юбер наздогнали втікача в Парижі. Щойно прийшла телеграма – вони нічого не домоглися.

– Подумати лишень! Ми ж давали їм стільки на прожиття... Звісно, ми були обачні і ніякого капіталу їм не виділяли, проте ренту

призначили пристойну. А Жаніна! Господи, яка легкодухість! Він умів добитися від неї всього, геть усього. Подумати лишень! Раніше він погрожував кинути її, певний, що ти нам нічого не лишиш, але ж утік він не тоді, а тепер, коли ти передав нам усю маєтність. Як ти це поясниш?

Вона стала проти мене, ввівши брови й вирячивши очі. Потім припала до радіатора і почала мерзлякувато потирати руки.

– А втік він, звісно, з багатою жінкою?

– Де там! З учителькою співу… Та ти її добре знаєш, це пані Велар. Не першої молодості, бувала вже в бувальцях. Вона ледве собі на хліб заробляє… Ну, як ти це поясниш?

І, не чекаючи відповіді, вона заговорила знову. Тут увійшла Жаніна. Вона була в халаті. Наставила мені лоб для поцілунку. Вона не схудла, але розпач стер з її важкого, позбавленого чарів обличчя все, що мені не подобалося. Ця бідна істота, така манірна, така розпещена, скинула з себе все наносне і стала зовсім проста. На неї падало різке світло люстри, але вона навіть не примружила очей.

– Ви вже знаєте? – тільки й сказала вона і сіла у шезлонг.

Чи вона чула слова своєї матері, нескінченну обвинувальну промову, виголошувану, мабуть, відтоді, як утік Філі?

– Подумати лишень!

Кожну фразу Женев'єва починала з вигуку "Подумати лишень!", дивного в устах жінки, котра не звикла думати. Подумати лишень! Віддано йому таку дівчину, хоча він уже встиг у двадцять років прогайнувати чималу маєтність, одібрану у спадщину дуже рано (він був сирота, не мав близької рідні, і довелося звільнити його з-під опіки).

Родина закривала очі на всі його брудні походеньки… І ось як він за все віддячив!

У мені накипало роздратування, і я не міг його стримати. Задавнена злість прокинулася знов. Та хіба сама Женев'єва, Альфред і всі їхні друзі не манили Філі всякими обіцянками, не спокушали його?

– І найцікавіше, – бурчав я, – що ти й сама віриш у свої байки. Одначе ти знаєш, як ви бігали за цим хлопцем…

– Чи не збираєшся ти його захищати, тату?

Я відповів, що й не думаю захищати його, а лише хочу сказати, що ми були до Філі несправедливі: він не такий уже ниций, як нам здавалося. Певно, йому надто нецеремонно показали, що за таке багатство він повинен терпіти всі образи, бути з вами нижче трави, бо нікуди йому тепер не втекти. Але люди не такі вже підлі, як нам здається.

– Подумати лишень! Ти захищаєш мерзотника, що кинув молоду дружину й малу доньку?..

– Женев'єво! – роздратовано гукнув я. – Ти не розумієш мене, але зроби над собою зусилля, спробуй зрозуміти. Звісно, недобре, негоже, коли хто кидає свою дружину й дочку. Але вчинити таке можна і з недостойних мотивів, і з високої причини.

– Он воно що! – затято вигукнула Жепев'єва. – По-твоєму, це благородно – кинути молоденьку жінку і маленьку доньку!

Вона не могла вибратися з зачарованого кола своїх міркувань, вона нічогісінько не второпала.

– Ні, ти надто нерозумна… А може, просто прикидаєшся, зумисне не хочеш розуміти… Але я ось що скажу: Філі здається мені не такою вже поганню, відтоді як…

Женев'єва урвала мене і почала кричати, щоб я хоч почекав, поки Жаніна піде з кімнати, їй же образливо, коли я бороню її чоловіка. Але Жаніна, яка досі й словом не прохопилася, несподівано заговорила:

– Мамо, чого критися? Ми всі топтали під ноги Філі. Згадай: тільки-но поділивши спадщину, ми почали варити з нього воду. Авжеж, я захотіла водити його на повідку, як того песика. Мені вже не так було кривдно, як колись, що він не любить мене. Я ж ним володіла, він належав мені, став моєю власністю: гроші-бо залишилися у мене в руках, тож хай послужить мені, поскаче. Це твої власні слова, мамо. Пригадуєш, як ти мені сказала: "Хай тепер послужить тобі, поскаче". Ми думали, що гроші для нього над усе. Може, і він сам так думав, а все ж сором і гнів узяли гору. Адже він не любить тієї жінки, яка забрала його в мене, він сам мені признався, коли йшов. Він кинув мені в обличчя стільки гірких жорстоких істин, що можна цьому повірити. Він її не любить, але вона не зневажала його, не збиралася принижувати. Вона віддалася йому, а не купила його. А я купила його, як уподобану дрібничку.

Вона кілька разів повторила ці слова, ніби шмагала себе. Мати знизувала плечима, але раділа, що та нарешті заплакала:

– Тепер їй полегшає…– І додала: – Не бійся, серце, він повернеться, голод і вовка з лісу жене. Коли переказиться та поживе, лиха прикупивши…

Певен, що Жаніні бридко було слухати таке. Я підвівся і взяв капелюха, бо не мав ніякої охоти гаяти вечір зі своєю дочкою. Я запевнив її, що найняв авто і вернуся ним до Кале́за. І тут Жаніна сказала:

– Забери мене з собою, дідусю.

Мати обурилася: чи вона з глузду з'їхала? Їй треба бути тут, може, вона буде потрібна юристам. А крім того, в Кале́зі її "нудьга заїсть".

Женев'єва рушила за мною слідом і, зупинившись на площадці, закидала мене гострими докорами, мовляв, я потураю Жанінині пристрасті.

– Було б великим щастям, якби їй вдалося вирвати його з серця. Знайти якийсь привід розлучитися не так уже й важко, а з таким багатством Жаніна одружиться вдруге і напевне щасливо. Та передусім треба, щоб вона розлюбила цього шалапута. І ось ти, зневажаючи Філі, раптом берешся вихваляти його, та ще перед нею... Е, ні, не поїде вона з тобою до Кале́за, уявляю, з яким настроєм вона звідти повернеться. Тут ми її якось розважимо, вона забуде...

"Як тільки не вмре з горя, – думав я, – або не стане животіти, нидіти; туга її в'ялитиме, невідчепна туга, яка не мине і з часом. А може, Жаніна з тієї породи, яка мені, старому адвокатові, добре відома: в цих нещасниць надія стає хворобою, незціленною недугою, вони й через двадцять років усе виглядають і дивляться на двері очима вірного собаки".

Я вернувся до кімнати, де Жаніна й досі сиділа на тому самому місці, і промовив:

– Приїзди, коли заманеться, дитино моя... завжди буду радий тебе бачити.

Вона не ворухнулася, нічим не показала, що зрозуміла мене. Ввійшла Женев'єва і, підозріливо дивлячись на мене, спитала:

– Що ти їй сказав?

Вже згодом я дізнався: вона винуватила мене в тому, що за якусь хвилину я "знепутив" Жаніну, задля втіхи заморочив їй голову "всякими непристойними ідеями". А я, спускаючись сходами, все згадував, як бідолашна гукнула:

– Заберіть мене з собою!..

Вона прохала мене забрати її з собою. Я несамохіть сказав про Філі ті самі слова, що їй так хотілося почути. Можливо, я був перший, хто не образив її.

Я йшов вулицями Бордо, що знову пожвавилися після канікул. Блищали тротуари Інтендантського бульвару, мокрі від мжички. Голоси галасливих південців перекривали гуркіт трамваїв. Аромат мого дитинства звітрів; мабуть, я віднайшов би його в похмуріших кварталах, на вулиці Дюфур-Дюберж'є або на вулиці Грос-Клош. Можливо, якась бабуся ще торгує каштанами, стоїть собі на розі темної вулиці, притискаючи до грудей димучий горнець із каштанами, що пахнуть анісом. Ні, мені зовсім не було сумно. Бо ж того вечора мене почули, зрозуміли. Ми з Жаніною об'єдналися, то була перемога. Але з Женев'євою важко знайти щось спільне, і я зазнав поразки: проти певного різновиду глупоти я безсилий. Неважко знайти стежку до живої душі, побачивши її навіть крізь злочин, крізь найсмутніші вади, але вульгарність – незборна перешкода. Що ж, нічого не вдієш, так і скажімо: не можна розколоти кам'яні плити всіх могил. Я буду щасливий, якщо перед смертю мені пощастить досягти душевної близькості бодай з одною людською істотою.

Я заночував у готелі й вернувся до Калеза лише наступного ранку. За кілька днів до мене навідався Альфред, від нього я дізнався про важкі наслідки моєї розмови з Женев'євою. Жаніна написала Філі нерозважного покаянного листа, картаючи в усьому саму себе, і просила простити її.

– Жінки завжди роблять такі дурниці...

Добросердий черевань не насмів висловити своєї думки, але я певен, що йому кортіло сказати: "Вона ступає у слід своєї бабусі".

Альфред дав мені зрозуміти, що процес тепер, вважай, наперед програно і в усьому Женев'єва винуватить мене: я навмисне "забив памороки" Жаніні. Я лише посміхнувся і спитав у зятя, які, на його думку, були в мене мотиви. Він запевнив мене, що не згоден з своєю дружиною, але, як вона казала, я так учинив задля втіхи, з помсти, просто зі злості.

Діти більше не приїздили до мене. За два тижні мені написала Женев'єва – Жаніну довелося покласти до психіатричної лікарні. Звісно, про божевілля тут нема й мови. Лікарі покладають великі надії на цю лікувальну ізоляцію.

Я теж, хоча й не хворий, опинився в ізоляції. Вже давно серце не давало мені такого довгого перепочинку. Два тижні, навіть більше, сяяло погідне сонце, осінь не поспішала брати своє. З дерев ще не впало жодного листочка, ще раз розквітли троянди. Єдину я мав гризоту – діти знов цуралися мене. Юбер як і приходив, то тільки в справі. Він вражав мене своєю сухістю, церемонністю. Розмовляв зі мною ґречно, але видно було, що він насторожений. Через отой вплив на Жаніну, в якому звинуватили мене, я втратив усю завойовану мною прихильність дітей. Я знову став у їхніх очах ворогом, підступним, на все здатним стариганом. Єдину істоту, яка могла б мене зрозуміти, замкнуто, розлучено з живими людьми. А все ж у душі моїй панував спокій. Позбавлений усього самотній дід, над яким нависла загроза невблаганної смерті, я був спокійний, бадьорий, не втрачав дотепності. Думки про моє невеселе життя не гнітили мене. Я не відчував тягаря пережитих літ і самотності, ніби не був слабим і старим, ніби попереду у мене було ще довге життя, ніби спокій, який огорнув мене, був якоюсь животворящою істотою.

XX

Уже місяць як Жаніна живе в мене, я прихистив її, коли вона втекла з лікарні. Бідолашна ще не одужала, вважає себе жертвою змови, каже, що її запроторено до божевільні, бо вона відмовилася порушити справу проти Філі, вимагати розлучення і визнання шлюбу недійсним. Усі родичі думають, ніби я морочу їй голову такими думками і під'юджую її проти близьких. Де там! Відтоді, як вона в Калезі, я цілі дні,– а вони тут тягнуться нескінченно довго, – вперто борюся з її ілюзіями та химерами. Надворі дощ, сльота, гниє в болоті мокрий лист. Чути шурхіт жорстви під важкими сабо, хтось іде, накрившись мішком. Сад геть облетів і вже не ховає таких дрібничок, що додавали йому мальовничості: ґратчастих склепінь альтанок, штахет і миршавих гайків, змерзлих під безперервним дощем. У кімнатах така пронизлива вогкість, що ввечері не стає духу відійти від коминка у вітальні. Видзвонює північ, а ми ніяк не зважимося піти до себе нагору; терпляче складені головешки падають і розсипаються приском, а ми гомонимо собі; ще й ще раз доводиться переконувати онуку, що ні її батьки, ані брат, ані дядько не зичать їй зла. Намагаюся, як можу, зробити все, щоб вона не згадувала про психіатричну лікарню. А от про Філі тільки й мови:

– Ви не можете собі уявити, що це за людина… Нічогісінько ви про нього не знаєте…

А далі починається то обвинувальна промова, то дифірамби; і лише з тону я можу вгадати, чи буде вона вихваляти чоловіка, чи обкидати болотом. Але чи підносить вона його, чи ганьбить, усе, що вона виповідає, здається мені незначним. Жаніна позбавлена уяви, але любов дала їй дивовижний хист усе перетворювати, прибільшувати. Я ж бо знаю твого Філі, він ніщо, і тільки швидкоплинна молодість на мить обсипала його своїм промінням. Цій розбещеній дитині, привченій жити на всьому готовому, ти приписуєш то делікатні почуття, то лиходійство, свідому підступність, а насправді ж у нього й думок нема, самі рефлекси.

Ви ніяк не могли збагнути, що йому хотілося почувати себе дужчим за вас. Він не бажав танцювати під вашу дудку. А ви вимагали, щоб він служив і стрибав, як той песик. От він і дременув туди, де можна їсти не з рук, а підбирати шматки, кинуті просто на землю.

Бідолашна і уявлення не мала, що за людина її Філі. Та й як їй роздивитися, коли вона тільки тужить за ним, за його нечастими пестощами, ревнує і тремтить, як би він не покинув її назавжди. Позбувшись очей, нюху, щупальців, вона безтямно женеться за здобиччю, сама не відаючи, хто ж він, той, кого вона хоче наздогнати… Кажуть, батьківська любов сліпа. Жаніна мені онука, але навіть якби вона була й дочка, я все одно бачив би її такою, як вона є. Нема в ній ніякого чару, риси обличчя правильні, але постать незграбна, важка, голос якийсь дурнуватий, на такій ніхто й оком не зачепиться, не задумається про неї. А все-таки в ці вечори вона здавалася вродливою – тією особливою вродою, що її надає жінкам розпач. Може, й трапився б чоловік, якого привабила б ця пожежа. Але нещасниця палає на кострищі в пітьмі, на безлюдді, і лише старий дід свідок цієї муки.

Мені шкода її, і в ці довгі вечори я сиджу і слухаю, як вона побивається за тим Філі, хоча цей хлопець подібний до мільйонів інших хлопців, як звичайнісінький білий метелик схожий на усіх інших білих метеликів; і я все дивуюся з того навіженства, яке тільки він один зумів збудити в цієї жінки, та так, щоб світ їй зав'язати, видимий і невидимий; для Жаніни тільки й світла було у вікні, що чоловік, молодий самець, уже трохи підтоптаний, який цінує над усі втіхи чарку і вважає кохання за працю, за обов'язок, за мороку… Яке убозтво!

Жаніна майже не помічає своєї дочки, яка смерком прокрадається до нас у вітальню. Мати, не дивлячись, цілує її в кучерики. Звичайно, мала щось таки важить у її житті: лише заради неї Жаніна переборювала в собі бажання кинутися в гонитву за Філі (вона була б здатна вперто переслідувати його, то благати, то ображати, прилюдно влаштовувати йому сцени). Ні, мені самому не вдалося б утримати її вдома, вона залишилася тільки заради дитини, але розради в ній не знаходила. Тим-

то вечорами, коли ми сиділи біля вогню, чекаючи обіду, дівча просилося до мене на руки або залазило на коліна, ніби шукало в мене захистку. Кіски у неї були м'які, як пух, від них пахло пташиним кубельцем, і мені згадувалася Марі. Я заплющував очі і, припавши губами до дитячої голівки, сидів тихенько, стримуючи бажання міцно стиснути в обіймах цю маленьку істоту. Подумки я кликав мою загиблу дівчинку. І водночас мені здавалося, ніби я обіймаю і Люка. Іноді цілуєш її, коли вона розпустується, і відчуваєш: її щічки солонуваті, як у Люка, коли він, набігавшись за день, засне, бувало, біля столу… Втомившись, він не міг дочекатися ласощів і, йдучи спати, обходив усіх, підставляючи своє зморене сонне личко… Ось про що я думав, поки Жаніна, бранка свого кохання, тинялася, снувала туди й сюди по кімнаті.

Пригадую, якось увечері вона спитала:

– Що мені тепер діяти? Що робити, аби не страждати?.. Як ви гадаєте, воно минеться?

Ніч була морозна: раптом, бачу, вона розчиняє вікно, штовхає віконниці, вихиляється надвір і стоїть, залита холодним місячним сяйвом. Я відвів її на місце, посадив біля вогню і, хоча не звик до ніжностей, незграбно обняв її за плечі. Я поцікавився, чи нема в неї бодай якоїсь внутрішньої підпори:

– Ти віруєш?

Вона неуважно перепитала:

– Вірую? – Ніби не зрозуміла мене.

– Авжеж, – мовив я, – ти віруєш у бога?

Вона звела запалені очі, недовірливо подивилася на мене й нарешті сказала, що "не бачить ніякого зв'язку...". Але я наполягав, і вона додала:

– Так, я побожна, ходжу до церкви й молюся. А чому ви питаєте? Ви що, смієтеся з мене?

– Як ти думаєш, – вів далі я, – Філі гідний твоєї великої пожертви?

Вона подивилася на мене похмурим, сердитим поглядом, як іноді її мати, коли не розуміє, що їй кажуть, не знає, що відповісти, і боїться потрапити в пастку. Нарешті зважилася: нічого тут спільного немає... не любить вона, коли до цих речей приплутують релігію. Так, вона богомільна, а тому їй огидні отакі нездорові порівняння. Вона ж виконує все, що велить віра. Жаніна вимовила це з таким притиском, ніби запевняла фінансового інспектора, що справно платить усі податки. А саме таке ставлення до релігії я й ненавидячу, і все життя ненавидів цю грубу карикатуру, цей жалюгідний шарж на християнське благочестя. А щоб мати право ненавидіти, я вдавав, немов бачу в своїх родичах щирих християн. Треба сміливо дивитися в обличчя тому, кого ненавидиш. Але ж мені, думав я, уже ясно було, що я сам себе ошукував. Я це знав і раніше, ще того вечора, коли ось тут, у Калезі, абат Ардуен сказав мені па терасі: "Ви дуже добрий..." Згодом я затулив собі вуха, щоб не чути тих слів, які шепотіла вмируща Марі. І тоді, біля її узголів'я, мені відкрилася таємниця смерті й життя людського... Моя дівчинка померла заради мене... Я хотів про це забути. Безнастанно я намагався загубити ключ до тієї таємниці, але чиясь рука вертала мені його на кожному повороті мого життя. (Хіба можна забути Люків погляд того недільного ранку, після служби, у ту мить, коли озвався перший трав'яний коник?.. А ту весняну ніч, коли пішов град?..)

Такі думки снувалися в мене в голові того вечора. Пригадую, я підвівся, так рвучко штовхнувши крісло, що Жаніна здригнулася. Тиша, що запала в Калезі цієї пізньої години, якась щільна, майже тверда, сковувала, притлумлювала її горе. Вогонь примеркав, у вітальні помалу

холоднішало, Жаніна все ближче присувала стільця до коминка, її ноги майже торкалися приску. Вона простягла до жару руки, схилила голову. Лампа, що стояла на коминку, освітлювала згори її низько зігнуту огрядну постать, а я блукав довкола, в сутінках кімнати, захаращеної меблями з палісандрового й червоного дерева. Я безсило снував круг її застиглого, нерухомого тіла.

– Дитино моя…

Я добирав і не знаходив слів. Як мені душно цього вечора, коли я пишу ці рядки, як болить моє серце, ніби от-от розірветься, бо воно сповнилося любов'ю, і я знаю нарешті ім'я обож…

……

……

……

……

Юбер до Женев'єви

Калез, 10 грудня 193…

Люба моя Женев'єво, закінчую на цьому тижні розбирати папери, що ними напхано тут усі шухляди. Але обов'язок велить мені негайно познайомити тебе з одним дивним документом. Як тобі відомо, батько помер біля робочого столу. Коли Амелія зайшла до нього вранці двадцять четвертого листопада, то побачила, що він сидить, уткнувшись обличчям у зошит, той самий, що я тобі пересилаю рекомендованою бандероллю.

Тобі, певне, важко буде розібрати, що там написано, я теж немало поморочився… однак добре, що письмо таке нерозбірливе, слуги, звісно, нічого не вчитали. Спершу я з делікатності хотів не давати тобі читати цей щоденник: батько пише про тебе так різко, говорить образливі слова. Але хіба я маю право приховувати від тебе документ, що належить тобі так само, як мені? Ти ж знаєш мою делікатність щодо всього, що так чи інакше є спадщиною наших батьків. Тому я передумав.

А втім, кого тільки батько не образив на цих сторінках, просяклих жовчю! Нам усім перепало. На жаль, ми давно знаємо, як він до нас ставився, це для нас не новина. Вся моя юність отруєна тією зневагою, що її чомусь викликала в батька моя персона. Через те я довго не вірив у себе, в свої сили; я щулився, відчуваючи на собі його безжальний погляд; збігло немало років, поки я віднайшов нарешті почуття власної гідності й непересічності.

Я йому все дарував, скажу навіть, що саме синівський обов'язок спонукав мене ознайомити тебе з цим документом. Хай хоч яка думка складеться в тебе про ці записи, де відверто висловлено страшні почуття, – безперечно одне: образ твого батька постане перед тобою, не смію сказати, благороднішим, але, мабуть, людянішим (я думав і про його любов до нашої сестри Марі, і до маленького Люка; ти побачиш зворушливі докази цієї симпатії). Тепер я краще розумію його скорботу, що прорвалася біля маминої труни. Пам'ятаєш, які ми були вражені? Ти думала, він трохи прикидається. Навіть коли ці сторінки відкриють тобі одне: які муки таїло серце цієї несхитної і несамовито гордої людини, то вже хоча б заради цього, люба Женев'єво, варто прочитати їх, хай як гірко тобі буде.

Завдяки цій сповіді я віднайшов душевний спокій, та й ти відчуєш те саме заспокоєння. Я на вдачу делікатна людина. Хоч матиму тисячу підстав вірити у свою правоту, досить якоїсь дрібнички, щоб збити мене з пантелику. Ох, нелегко живеться тому, хто має загострене моральне чуття, як я! Батько ненавидів і кривдив мене, а я, цілком природно, стаючи на свій захист, щоразу відчував душевне сум'яття, коли не

сказати – докори сумління. Якби я не був главою сім'ї, я волів би відмовитися від боротьби з батьком, аби тільки не знати цих мук, цього душевного розладу, – ти ж була не раз свідком моїх мордувань.

Славлю господа бога, його ж бо волею ці батькові зізнання мене виправдують. І насамперед вони підтверджують усе, що ми й так знали: він сам признався, до яких тільки махінацій вдавався, аби позбавити нас спадщини. Соромно за батька, коли читаєш, як він підгорнув під себе і повіреного Буррю, і того Робера. Накиньмо на ці ганебні каверзи Ноїв плащ[24]. Тут ясно одне: моїм обов'язком було розладнати будь-що ці мерзенні плани. Я так і вчинив, і то успішно, й не соромлюся свого вчинку. Отож повір мені, сестро, своїм багатством ти завдячуєш мені. В цій сповіді бідолаха намагається переконати себе, що ненависть, яку він почував до нас, раптом померла, і величається своїм несподіваним зреченням усіх благ земних (признаюся, я не міг утриматися від сміху, читаючи цей пасаж). Але я прошу, завваж, коли саме стався цей раптовий поворот: тоді, як його вивели на чисту воду, бо його позашлюбний син продав нам таємницю. Приховати таку велику маєтність нелегко: план мобілізації, ретельно розроблений за кілька років, не переробиш за два-три дні. Істина проста: бідолаха відчував, що його кінець близький, а він не має ні часу, ні можливості позбавити нас спадщини якимсь іншим способом, крім тієї змови, що ми її, з ласки провидіння, розкрили.

Не бажаючи програти процес ні перед самим собою, ні перед нами, цей адвокат вдався до облуди, може, несвідомо, допускаю й таке: він надумав обернути свою поразку на моральну перемогу: заволав про свою безкорисливість, про своє зречення всього… Еге! А що ж йому було робити? Ні, мене так у дурні не пошиєш, і я певен: як людина розважлива, ти погодишся зі мною. Нам нема чого мліти від захвату і вдячності.

Але ще в одному ця сповідь мене дуже втішила, і тепер на душі в мене спокійно. Я особливо суворо розглядав себе перед судом свого вимогливого сумління і, визнаю, довго не міг віднайти спокою. Я маю на

увазі мої спроби, правда марні, віддати батька на обстеження психіатрів – незважаючи на заперечення моєї дружини, – щоб визначити стан його розумових здібностей. Ти ж знаєш, я звичайно не надто зважаю на її думку, вона особа дуже нерозважлива. Але тут вона мені всі вуха протуркала і, щиро кажучи, таки заронила сумнів своїми доказами. Зрештою вона переконала мене: наш великий правозаступник, ділок, меткий фінансист і глибокий психолог – найврівноваженіша людина у світі. Певна річ, дуже легко виставити нелюдами дітей, які, боячись позбутися спадщини, з усієї сили намагаються запроторити старого батька до божевільні… Бачиш, я не боюся прикрих слів… Я провів немало безсонних ночей. Один бог цьому свідок.

Отож, моя люба Женев'єво, цей зошит – а надто останні його сторінки – ясно промовляє за те, що наш батько страждав на переміжне божевілля. По-моєму, то був дуже цікавий з погляду медицини випадок. Треба б передати цей щоденник психіатрові; але мій найперший обов'язок– не допустити розголошення цих записів, таких небезпечних для майбутнього наших дітей. Я одразу попереджаю тебе про це і раджу спалити зошит, тільки-но прочитаєш. Страшно й подумати, що він може потрапити до рук сторонніх людей.

Ти ж знаєш, моя люба Женев'єво, ми завжди тримали в таємниці все, що стосується нашої родини, я вжив усіх заходів, щоб ніхто не знав про нашу тривогу з приводу батькової психічної хвороби, адже він глава сім'ї. І от уяви собі, декому, звичайно, не з наших родичів, забракло скромності, обачності; показав себе твій зять: негідник розповідав усюди найжахливіші історії про батька. Ми тепер дорого розплачуємося: певно, ти й сама знаєш, які чутки ходять по місту, багато хто порівнює Жанінину неврастенію з батьковими вихватками, що їх йому приписують після патякань Філі.

Отож порви цей зошит і не кажи нікому; і щоб про нього ми більше й не заїкалися між собою. Проте мені шкода його нищити, там є і психологічні тонкощі, і навіть мальовничі картини природи; батько мав не лише ораторський хист, а й письменницьку кісточку. Що ж, тим паче

треба знищити записи. Уяви собі, а раптом хтось із наших дітей згодом пустив би їх друком? Оце був би номер!

Але між собою ми можемо називати речі своїми іменами і, прочитавши цю сповідь, повинні таки визнати – батько наш був несповна розуму. Тепер мені зрозумілі слова твоєї дочки, які я вважав за виплід хворої уяви: "Дідусь– єдина побожна людина, що зустрілася мені в житті". Бідолашна сприйняла всерйоз туманні поривання й марення цього іпохондрика. Ворог усім родичам, усім ненависний, без приятелів і, як ти побачиш із щоденника, нещасливий у коханні (тут є комічні подробиці), ревнивець, що не зміг подарувати дружині невинного дівочого флірту, – невже він на схилі життя став шукати втіхи у молитві? Я анітрохи не вірю в таке навернення; ці рядки яскраво свідчать про безперечний розумовий розлад, про манію переслідування, про маячню, що набула релігійної форми. Тобі може спасти на думку, а чи не було тут щирої християнської віри? Ні. Я певен, бо добре розуміюся на цьому і знаю, чого варта така побожність. Сказати щиро, батьків лжемістицизм викликає в мене непереборну огиду.

Як жінка, ти, може, поставишся до цього інакше. Та коли ти ладна повірити несподіваній релігійності батька, згадай, як дивовижно він умів ненавидіти, а от любити міг тільки на зло комусь. У сповіді він розписує свої релігійні поривання, а насправді частує нас відвертою чи прихованою критикою того, що прищеплювала нам мати змалку. Він вдався в нестямний містицизм лише для того, щоб йому зручніше було нападатися на розважливе помірковане благочестя, шановане в нашій родині. Істина – це рівновага… На цьому ставлю крапку, не буду далі розводитися і втомлювати тебе своїми міркуваннями. Познайомся з цим документом. Мені кортить швидше дізнатися про твої враження.

Місця лишилося мало, а треба ще відповісти на твої запитання про дуже важливі речі. Люба Женев'єво, ми нині переживаємо кризу, і нам треба розв'язати вельми пекучу проблему: як бути зі спадщиною. Коли ми зберігатимем у сейфі пачки банкнот, то доведеться проживати свій капітал, а це ж справжнісіньке лихо. Придбати ж на біржі цінні папери і

стригти купони – теж невелика радість. Курс безперервно падає. А що так чи інакше доводиться втрачати, то найрозумніше зберігати асигнації Французького банку: франк вартий зараз лише чотири су, проте його забезпечено величезним золотим запасом. Батько бачив усе це дуже ясно, і ми повинні піти за його прикладом. У французів укоренилася погана звичка будь-що вкладати свій капітал у якусь операцію; з цією спокусою, люба моя Женев'єво, борися щосили. Жити треба, звичайно, не на широку ногу, а на всьому заощаджувати. Як тобі потрібна моя порада, я завжди до твоїх послуг. Ти це знаєш. Незважаючи на скрутні часи, може колись і трапиться щаслива нагода: зараз я уважно стежу за коньячною маркою Кіна та за одним сортом ганусівки. В торгівлі такої кризи ніколи не буде і, по-моєму, нам треба дивитися в цей бік, діяти сміливо й водночас обачно.

Дуже потішений гарними новинами про Жаніну. Тепер нема чого боятися її надмірного благочестя. Важливо, що вона відвернулася від думок про Філі. Решта прийде в норму саме по собі: Жаніна з нашої породи, а в нас уміли не зловживати життєвими втіхами.

До середи, моя люба Женев'єво.

Твій відданий брат Юбер

.....

Жаніна до Юбера

Любий дядечку, розсудіть нас із мамою. Вона відмовляється дати мені дідусевого щоденника. За її словами, досить мені прочитати його – і від мого схиляння перед дідусем нічого не залишиться. Але якщо вона так оберігає дорогу мені пам'ять, то навіщо їй торочити щодня: "Ти й гадки не маєш, як погано він говорив про тебе! Навіть твоєї вроди не милував!" Ще більше мене дивує те, що вона залюбки дала мені прочитати вашого суворого листа, де ви коментуєте цей щоденник...

Утомившись боротися зі мною, мама нарешті сказала, що дасть мені прочитати, але з вашого благословепня, вона в усьому покладається на вас. І ось звертаюся до вашого почуття справедливості.

Передусім дозвольте мені відповісти на застереження, що стосується особисто мене: хоч як жорстоко дідусь судив про мене, я певна, що сама засуджую себе ще суворіше. А надто я певна: його суворість не торкається тієї нещасної жінки, яка провела біля нього в Калезі цілу осінь, аж до його смерті.

Даруйте мені, дядечку, але я ніяк не можу погодитися з вами в одному, дуже істотному питанні: я єдиний свідок останніх тижнів дідусевого життя і знаю, як змінилися тоді його почуття. Ви засуджуєте його туманну й нездорову побожність, однак дозвольте вам сказати, що в Калезі він тричі зустрічався з священиком (один раз наприкінці жовтня і двічі в листопаді). Чому ви не хочете спитати в священика про це? Мама каже: в щоденнику, де він занотовує навіть дрібні події свого життя, нічого не мовиться про ці зустрічі, і коли б вони справили якийсь вплив на його долю, то про них неодмінно було б написано. Але ж мама каже, що той щоденник уривається на півслові: звісно, смерть спіткала вашого батька тієї хвилини, коли він збирався написати про свою сповідь. І не можна заперечувати, що якби він дістав розгрішення, то пішов би до причастя. Я пам'ятаю, які слова казав він мені за день перед смертю: його переслідувала думка, що він ще не достойний причаститися, бідолаха поклав собі почекати до різдва. Чому ж ви мені не вірите? Чому вважаєте, що в мене галюцинації? А все було саме так, як я кажу; в середу, за день перед смертю, він розмовляв зі мною про цей бажаний для нього різдвяний день, у мене й досі бринить у вухах його голос, сповнений туги, пригаслий, тихий голос.

Заспокойтеся, дядечку, я не збираюся робити з нього святого. Я згодна з вами, він був дивакуватий, а іноді просто жахливий чоловік. Та в останні дні життя в його душі розвиднілося. Адже він один обхопив мою голову руками і силоміць відвернув мій погляд від…

А чи не здається вам, що ваш батько був би зовсім іншою людиною, якби й ми були не такі? Не думайте, що я хочу кинути в вас камінець: я знаю ваші високі прикмети, знаю, що дідусь був дуже несправедливий до вас і моєї мами. На ваше нещастя, він вважав вас за зразкових християн… Прошу, не сперечайтеся. Після його смерті я познайомилася з людьми, які мають свої хиби, свої вади, але живуть так, як велить їм віра, і вони сповнені милосердя. Якби дідусь жив серед таких людей, він, може, давно побачив би ту гавань, що її досяг лише на порозі смерті.

Кажу ще раз, я не збираюся винуватити всю нашу сім'ю, щоб виправдати невблаганного главу цієї сім'ї. Насамперед я не можу забути, що приклад бабусі мав би розкрити йому очі, якби він не так сильно прагнув помститися за свою образу. Але дозвольте мені сказати насамкінець, чому я все-таки віддаю йому перевагу перед нами: бо ж там, де були наші скарби, там було й серце наше; ми думали про спадщину, якої боялися позбутися. Звісно, ви мали досить виправдань, ви-бо фінансист, а я бідна жінка…А все ж у нас у всіх, окрім бабусі, життя не відповідало нашим принципам. Уста наші казали "вірую", а думки, бажання і вчинки не пов'язувалися з тією вірою, яку ми сповідали на словах. Душі наші поривалися до володіння матеріальними благами, тоді як дідусь… Чи зрозумієте ви мене, коли я скажу, що серце його було не там, де були його скарби? Я ладна заприсягтися, що його записки, які мені не дають прочитати, незаперечно свідчать про це.

Маю надію, дядечку, на вашу чуйність і з цілковитою довірою до вас чекаю відповіді…

Жаніна

1

Свята Тереза Авільська (1515–1582) – іспанська черниця, авторка численних містичних творів, серед них "Шлях до самовдосконалення", "Цитадель душі" тощо.

2

Шприц Права – медичний шприц малої місткості, винайдений французьким лікарем-ортопедом Шарлем-Габрієлем Права (1791–1853).

3

Еколь Нормаль – педагогічний інститут у Парижі.

4

Четвер і неділя у французьких школах – дні, вільні від занять.

5

1879 року в сенат було внесено законопроект про вищу освіту. На його основі наступного року було прийнято закон, за яким єзуїтам заборонялося керувати учбовими закладами й навчати юнацтво; вони підлягали вигнанню з країни. Однак фактично цей закон не було проведено в шиття, як і подібні йому закони 1830 і 1901 років.

6

Франкмасон (буквально – вільний каменяр) – вільнодумець, прихильник масонства, релігійно-етичного руху, що виник у Європі на поч. XVIII століття і проповідував моральне вдосконалення.

7

Люллі Жан-Батист (1632–1687) – відомий французький композитор і скрипаль, фундатор національної французької опери, автор "ліричних трагедій", балетів, музики до комедій Мольєра. Написав чимало творів духовного жанру.

8

Дрейфус Альфред (1858–1935) – офіцер французького генштабу, єврей за національністю. 1894 року був обвинувачений у шпигунстві і засуджений. Справа Дрейфуса викликала бурхливе зіткнення між прогресивними силами та силами реакції в багатьох країнах. Під тиском демократичної громадськості Дрейфуса 1899 року було помилувано, а 1906 – визнано невинним.

9

Таїс – героїня однойменної опери Жюля Массне (1842–1912), одного з останніх представників французької ліричної опери ("Манон" – 1884, "Вертер" – 1886, "Таїс" – 1894). Опера "Таїс" написана на сюжет роману Анатоля Франса.

10

Дрюмон Едуард (1844–1917) – французький реакційний журналіст і політичний діяч, видавець газети "Лібр пароль", яка вела кампанію проти Дрейфуса. Саме тут було вміщено анонімне повідомлення про зраду офіцера-єврея.

11

У вересні 1914 року багато парижан покинули місто, побоюючись вступу в Париж німецьких військ.

12

Клемансо Жорж (1841–1929) – буржуазний політик радикального гарту, прийшов до влади як глава уряду "порятунку" і військовий міністр в листопаді 1917 року. З самого початку війни він займав різко шовіністичну позицію і вимагав боротьби "до повного знищення

Німеччини". 1920 року зазнав поразки на президентських виборах і зійшов з політичної арени.

13

Цитата з біблії (слова Ісуса Христа).

14

Національне свято Франції на честь дня 14 липня 1789 року, коли повсталий народ узяв штурмом в'язницю Бастілія, символ королівського абсолютизму.

15

Назва мінеральної води.

16

На Великих бульварах розміщені дорогі ресторани й кав'ярні.

17

Канотьє – плескатий солом'яний капелюх.

18

Тобто не належать до числа щирих християн.

19

Медуза Горгона – міфологічна потвора, одна з трьох сестер-горгон. Замість волосся на голові її ворушилися гадюки, а погляд мав здатність обертати на камінь усіх, хто на неї дивився.

20

Мир (лат.).

21

Франціск Сальський (1567–1622) – єпископ Женеви, посідав чільне місце в колі богословів та письменників свого часу.

22

Олійні лампи, названі за ім'ям їхнього винахідника, французького годинникаря Бертрана Карселя (1750–1812). Ввійшли в ужиток на початку XIX століття.

23

Періодичне видання, що виходило з 1857 по 1948 рік.

24

Ноїв плащ – біблійна легенда розповідав про те, як двоє синів Ноя поштиво накрили тіло батька плащем, коли той, випивши багато вина, заснув оголеним.